

דאס ווארט: העיתון החרדי של וילנה – ירושלים דליטא – בתקופת בין המלחמות

מנחם קרן-קרץ

יהדות וילנה עד מלחמת העולם הראשונה

העיר וילנה הוקמה בראשית המאה הארבע-עשרה ויהודים התיישבו בה באמצע המאה החמש-עשרה, אולם בשל התנגדות תושביה הלא-יהודים נותר מספרם נמוך. בסוף המאה השש-עשרה קיבלו היהודים כתב זכויות ששיפר את מעמדם ומספרם בה החל לגדול. הוקמו מוסדות קהילה ובהם בתי כנסת, בית קברות, בית מרחץ, מקווה ואטליז למכירת בשר כשר. מעמד היהודים השתפר במאה השבע-עשרה כשהותר להם לעסוק במגוון עיסוקים שהיו חסומים בפניהם עד אז. למרות כמה פוגרומים התיישבו בעיר רבנים חשובים, ווילנה השתוותה בחשיבותה לקהילות היהודיות הוותיקות בכריסק, בהורדנה ובפינסק.¹

בעת מלחמת רוסיה-פולין באמצע המאה השבע-עשרה ברחו יהודי וילנה לאזורים שהיו מרוחקים יותר מקו החזית. כשחזרו כמה שנים לאחר מכן הלך ופחת מעמדה של העיר בעיני הציבור היהודי שסבל מפוגרומים ומאפליה. מלכי רוסיה ופולין כפו על שלטונות העיר להגן על היהודים והקהילה התאוששה וחזרה למעמדה הקודם. בתחילת המאה השמונה-עשרה סבלה העיר ממלחמת האזרחים וממגפת הֶדְּבָר אולם באמצע המאה שוב חזרה העיר לשגרה, ואיתה הקהילה היהודית.

באמצע המאה השמונה-עשרה דרך כוכבו של הרב אליהו בן שלמה זלמן (הגר"א, 1720-1797), שנודע כ"גאון מוילנה". הוא הוכר כבעל בקיאות יוצאת דופן בכל תחומי הספרות התורנית ועיצב את דפוסי הלימוד והפסיקה בדרך שונה מקודמיו. תלמידיו הרבים הפיצו את שיטותיו ורעיונותיו ברחבי העולם היהודי. משמעותית במיוחד הייתה התנגדותו החריפה לחסידות שהחלה להתפשט אז בדרום פולין ההיסטורית ועמדה לחדור למרחב הליטאי. הדבר עורר מאבקים קשים בין חסידים למתנגדים, והפילוג בין שתי הקבוצות הללו קיים עד עצם היום הזה. במהלך המאה השמונה-עשרה ניסו תושבי העיר להתנכל ליהודים, אולם בשל המיסים הרבים ששילמו הם השלימו עם הישארותם בה. היהודים מנו אז קרוב ל-6,000 נפשות, כשליש מסך התושבים, והיו כוח כלכלי משמעותי. בתחילת המאה התשע-עשרה, בעקבות מעברם של צעירים מן הכפר אל העיר, גדל מספרם של יהודי וילנה, ובשנת 1832 הם מנו כ-20,000 נפש, כשני שלישים מאוכלוסייתה. התחזקות הקהילה נבלמה בעקבות גזירת הקנטוניסטים שבה חויבה הקהילה היהודית

למסור מספר מסוים של ילדים לשירות צבאי ממושך. היות שבעיר אפשר היה לכפות את הגזירה ביתר קלות, העדיפו משפחות רבות להמשיך ולחיות בכפרים. נוסף על כך שללו השלטונות מן היהודים את הזכות להיבחר למועצת העיר וביטלו את ה"קָהָל", מוסד השלטון האוטונומי של הקהילה שדאג לא רק לצרכיה החומריים אלא היה גם בעל סמכות לכפות על היהודים לשמור על אורח חיים דתי.

במאה התשע-עשרה חל שינוי מהותי באורח החיים היהודי בעיר. הגר"א לא מצא סתירה בין אורח חיים תורני ובין הרחבת הידע הכללי ורבים מתלמידיו אימצו את השקפתו ועסקו בלימוד מדעים, בדקדוק השפה העברית, בתורת הקבלה ובקריאה ביקורתית של התנ"ך.² בעוד ראשוני תלמידי החכמים המשכילים ידעו היטב ששמירת המסורת היהודית קודמת לכל ידע אחר, גדל עם השנים מספר המשכילים שזנחו את שמירת מצוות. חלקם נסעו ללמוד באוניברסיטאות במערב אירופה וכשחזרו הביאו עימם את השקפת העולם הרציונליסטית המשכילית שזלזלה באמונה באל ובאורח החיים הדתי. ביטול מוסד הקהל מנע מן הקהילה את האפשרות לפעול נגד מי שהפרו את מצוות הדת בפרהסיה והטיפו לאחרים לנהוג כמותם.

השלטון המרכזי של האימפריה הרוסית שאף לרוסיפיקציה של המיעוטים, ודרש עריכת שינויים מרחיקי לכת במערכת החינוך היהודית. לדישה הצטרפו גם המשכילים, שהתנגדו למערכת החינוך המסורתית בחדרים ובישיבות שבמסגרתה לא נלמדו כמעט לימודים כלליים.³ באמצע המאה התשע-עשרה הוקם בוילנה אחד משני בתי המדרש לרבנים שפעלו באימפריה הרוסית, שבוגריהם השתלמו במקצועות היהדות ובמקביל זכו להשכלה כללית נרחבת, ולכן היו זכאים לכהן כרבני קהילות רשמיים, שכוננו גם "רבנים מטעם".⁴

באמצע המאה התשע-עשרה הפכה וילנה לבירת הספרות העברית החדשה והתקבצו בה סופרים ואינטלקטואלים רבים.⁵ צעירים משכילים למדו באוניברסיטה המקומית, שבניגוד למוסדות אחרים לא הפלתה את הסטודנטים היהודים לרעה. הפריחה התרבותית נחלשה בסוף המאה כאשר פקד את העיר גל של גזירות ופרעות אנטישמיות. כאשר החלו "הפרעות בנגב" בדרום האימפריה הרוסית נערכו יהודי העיר להגן על עצמם, ורבים היגרו למדינות אחרות, בעיקר לארצות הברית. למרות זאת המשיכה הקהילה לגדול ובשנת 1900 כבר התגוררו בוילנה כ-80,000 יהודים, כמחצית מתושבי העיר, והיא נחשבה לאחת הקהילות היהודיות הגדולות והחשובות ביותר באירופה.

בשנת 1907, בתגובה להקמת התנועות היהודיות הגדולות כמו התנועה הציונית, המזרחי והבונד, ניסה הרב חיים עוזר גרוז'ינסקי (1863-1940) רבה של היהדות החרדית בוילנה, להקים ארגון חרדי בשם "כנסת ישראל" שנסגר בשל התנגדות השלטונות.⁶ בשנת 1910 כפו השלטונות על הקהילה למנות רב "מטעם" במקומו של הרב יהודה לייב קנטור (1849-1915), בוגר בית המדרש לרבנים בוילנה ואחד העיתונאים והפובליציסטים הנודעים בתקופתו. החוגים המודרניים ביקשו למנות את הרב ד"ר חיים טשרנוביץ,

שנודע בכינוי "רב צעיר", אולם בשל התנגדותו של הרב גרוז'ינסקי נבחר הרב יצחק רובינשטיין (1880-1945). הוא היה חבר המזרחי, שזכה לתמיכת ועד הרבנים המקומי לאחר שהתחייב לעסוק רק בפעילות ייצוגית ולא להתערב בהחלטות ההלכתיות שקיבלו הרבנים הוותיקים. לציירו מונה גם הרב גרוז'ינסקי לרב ראשי ונוסף עליהם כיהנו עוד כעשרה רבנים שהועסקו בידי הקהילה.⁷

בתחילת המאה העשרים גברה האנטישמיות בליטא ואחד מסימניה הראשונים הייתה עליית דם בוויילנה שנמשכה כשנתיים עד לזיכוי הנאשם. בתקופה זו גברה השפעת התנועות הלאומיות והסוציאליסטיות שהלהיבו את ההמון היהודי ובעיקר את הצעירים. בוויילנה הקימו הסוציאליסטים היהודים את תנועת הבונד בשנת 1897 וסניפים רבים שלה נפתחו בקהילות רבות באימפריה הרוסית. במקביל פרחו בוויילנה גם הלאומיות היהודית ורבים הצטרפו לתנועות הציוניות השונות. כל ראשי הציונות, ובהם הרצל, ביקרו בעיר ונשאו בה נאומים, ובמשך כמה שנים הופיע בה ביטאונה של התנועה הציונית, העולם. הפעילות הציונית נקטעה בשנת 1911 לאחר שהשלטונות אסרו על קיומה.⁸ וילנה וכל שטחה של ליטא נכבשו במלחמת העולם הראשונה בידי הצבא הגרמני שהחזיק בהם עד שנת 1918. שנות הכיבוש היו קשות ותושבי העיר סבלו מרעב, נדרשו לשלם סכומי כסף גדולים לאחזקת הצבא וגויסו לעבודות כפייה. לאחר נסיגת גרמניה היא הכירה בעצמאותה המדינית של ליטא. לאחר מכן נכבשה העיר כמה פעמים, לעיתים בידי לאומנים פולנים שזכו לתמיכת הרוב הפולני בעיר ולעיתים בידי הצבא האדום הרוסי. בסופו של דבר נסוג הצבא האדום והעניק לליטא עצמאות כדי שתהווה חיץ בינה לבין פולין. היות שרוב אוכלוסייתה של דרום ליטא הייתה ממוצא פולני, לא התקשה צבא פולין לשוב ולכבוש את השטח הזה ולספחו. בשנת 1923 הכיר חבר הלאומים שהוקם לאחר המלחמה בסיפוח חלקה הדרומי של ליטא לפולין ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה עמדה וילנה תחת שלטון פולני. מייד לאחר מכן ניתקה ליטא את יחסיה הדיפלומטיים עם פולין וקבעה את בירתה בעיר קובנה.⁹

היהדות החרדית בוויילנה הפולנית

הרפובליקה הפולנית השנייה, כלומר פולין שהוקמה מחדש לאחר מלחמת העולם הראשונה אחרי למעלה ממאה שנות כיבוש זר, מנתה שלוש טריטוריות: פולין הקונגרסאית, כלומר ליבה של פולין ההיסטורית, שהייתה תחת שלטון האימפריה הרוסית אך נהנתה מאוטונומיה מסוימת; גליציה, שהייתה תחת שלטון האימפריה האוסטרו-הונגרית; והמחוזות המזרחיים – חבל הקרסי – שכללו את החלקים המערביים של בלארוס ואוקראינה ואת החלק הדרומי של ליטא ובו גם וילנה. עקב נסיבות היסטוריות התפתחו החיים היהודיים בכל אחד מהאזורים האלה באופן שונה, והעובדה שהם היו למדינה אחת לא שינתה את הזהות היהודית ואת אופי ההנהגה המקומית. מרכז החיים היהודיים של פולין הקונגרסאית היה בוורשה, ומנהיגי היהדות האורתודוקסית היה הרבי מגור שנמנה

עם מייסדי אגודת ישראל. בגליציה רב היה כוחו של הרבי מבלז, שייסד בה עוד בסוף המאה התשע-עשרה את ארגון "מחזיקי הדת" והתנגד לאגודת ישראל.¹⁰ בניגוד להנהגה החסידית בשני אזורים אלה, בחבל הקרסי שלטו הרבנים הליטאים המתנגדים – הרב ישראל מאיר הכהן (1838-1933), שנודע בכינוי "חפץ חיים" והרב חיים עוזר גרוז'ינסקי. לאחר המלחמה היה מצבם של יהודי וילנה בכלל ושל החרדים בפרט בכי רע. אומנם המונח "חרדי" ציין באותה תקופה את כלל שומרי המצוות, אך במאמר זה הוא משמש לתאר רק את שומרי המצוות האורתודוקסים הלא-ציונים, כלומר במשמעות המקובלת כיום. כמחצית מתושבי העיר נזקקו לסיוע כלכלי והתרומות שהתקבלו מן הג'וינט פסקו בשנת 1921. המשבר השפיע על מערכת החינוך ועל הרבנים שהתקשו לקבל את שכרם, ומעט הכסף שגויס לא סיפק את הצרכים.¹¹ בשנת 1923 התפרסם חוק חינוך חובה שחייב את כל הילדים בגילאי 7-14 ללמוד בבתי ספר ממלכתיים או כאלה שזכו להכרה רשמית בידי הממשלה.¹² כפולין פעלו כמה מערכות חינוך יהודיות. הבונד הסוציאליסטי-חילוני הקים את צב"ק, רשת החינוך היידישיסטית, ואת אור"ט, רשת החינוך המקצועי. המזרחי הקים את רשתות "הוועד המאוחד" ו"תחמוני", הציונים את רשת "תרבות", ואגודת ישראל את רשתות "חורב", "יבנה" ו"בית יעקב". רשתות החינוך החרדיות שפעלו בחבל הקרסי היו חורב, שב-150 החרדים והת"ים (תלמודי תורה) שלה למדו כ-18,000 תלמידים, וכשמונים ישיבות שפעלו במסגרת "ועד הישיבות" ובהן כ-6,000 תלמידים. כן קמו בתי ספר פרטיים לבנות ובתי ספר של רשת החינוך לבנות חרדיות בית יעקב, שהיו כפופים להנהלה הארצית.¹³

לאור האפשרויות החינוכיות הרבות שעמדו לרשות ילדי וילנה היה ברור כי נושא החינוך היה החשוב ביותר לעיצוב דמותו העתידית של דור העתיד. רשתות החינוך החרדיות שהקצו רק את מספר השעות המינימלי ללימוד מקצועות החול, התקשו לקבל תקציבים עירוניים באותו היקף כמו הרשתות החילוניות שטיפחו דור צעיר משכיל ויצרני.¹⁴ גורמים אלה, כמו גם עזיבתו של הרב גרוז'ינסקי את העיר במלחמת העולם הראשונה והקושי להשיג כשר כשר במהלכה, הביאו לירידה במספר שומרי המצוות ולריבוי מקרים של הפרת הדת בפרהסיה.¹⁵

בסוף שנת 1919 כינס הרב גרוז'ינסקי אספת רבנים שהכריזה על הקמת שלוחה של אגודת ישראל בחבל הקרסי, אולם מעבר להצהרה לא הצליחו הרבנים המקומיים, שהיו "מתנגדים", לשתף פעולה עם אגודת ישראל שכראשה עמד הרבי מגור.¹⁶ במקביל פנו רבני וילנה לנציגי המזרחי במטרה לפעול לחיזוק כוחה של היהדות הדתית בעיר.¹⁷ בשנת 1921, לאחר שובו של השלטון הפולני, כינס הרב גרוז'ינסקי ועידת רבנים בראשות חפץ חיים. זו החליטה על שורת פעולות לחיזוק הדת וקראה לחרדים להצטרף לאגודת ישראל. בשנת 1923 התקיימה בווינה הכנסייה הגדולה הראשונה של אגודת ישראל העולמית ובה הוחלט על הקמת "קרן התורה" שנועדה לתמוך במוסדות החינוך ובעיקר בישיבות. שנה לאחר מכן כינס הרב גרוז'ינסקי אספת רבנים בוילנה שבה הוחלט על

הקמת ארגון סיוע מקומי מקביל בשם "ועד הישיבות" ועל הוצאתו לאור של העיתון דאָס וואָרט (המילה) שייצג את ועד הישיבות ואת אגודת ישראל.¹⁸ העיתון דאָס וואָרט, שכותרת המשנה שלו הגדירה אותו כשבועון אורתודוקסי בלתי מפלגתי, החל להופיע בתחילת שנת תרפ"ה (אוקטובר 1924) בוויילנה. הוא יצא לאור באופן סדיר למדי כל שבוע, כלל בין 4-6 עמודים והיה כתוב בעיקר ביידיש. המוציאים לאור היו יוסף שוב ומאיר קרליץ, ועורכיו היו ישראל מובשוביץ, יעקב מושקוביץ, יוסף שוב, מאיר קרליץ וראובן כהן. העיתון כלל מעט חדשות בין-לאומיות ומקומיות ומעט דברי תורה וסיפורים, והתמקד בסיקור פעילותה של האורתודוקסיה, ובעיקר של ועד הישיבות ושל הארגונים החרדיים "שומרי שבת" ו"תפארת בחורים" בוויילנה ובחבל הקרסי. העיתון הופץ ברחבי פולין ונשלח גם למרכזי היהדות הליטאית במדינות אחרות. הוצאתו לאור מומנה מדמי מגוי, מן התרומות שקיבל ועד הישיבות שהיה המפרסם העיקרי בו ומפרסומות. בעמוד הראשון התפרסמו בעיקר מודעות בעלות אופי אישי, כגון הזמנות לשמחות, מודעות אבל או ברכות לרגל אירועים שונים: מינוי לרבנות או אירועים משפחתיים. המודעות בעמודים האחרונים היו בעיקר בעלות אופי עסקי. במקרים מסוימים כללו המודעות גם איורים של נשים.¹⁹ הגיליון האחרון של העיתון יצא לאור בערב ראש השנה תרצ"ט (אוקטובר 1939).

אפשר להעריך את כוחו של מחנה שומרי המצוות בוויילנה על פי תוצאות הבחירות לקהילה היהודית שנערכו בשנת 1928 שבהן קיבלו שתי הרשימות החרדיות – אגודת ישראל ותפארת בחורים – כ־11 אחוז מכלל הקולות. כל המפלגות הציוניות, ובהן המזרחי, קיבלו רק כעשרים אחוז. גם אם מביאים בחשבון שהיו מי שהצביעו למפלגות אחרות, נראה שמשקלם היחסי של כלל שומרי המצוות בוויילנה, חרדים ודתיים, לא עלה על רבע מכלל סך המצביעים היהודים.²⁰ היה זה מספר נמוך באופן משמעות ממשקלם של שומרי המצוות ביתר הקהילות הגדולות בפולין, שמנו כארבעים אחוז מקרב האוכלוסייה היהודית.²¹

DOS WORT פרייז 30 גראשן ליכט צינדלן: ערך קובץ תרומות 37 גיטל 4 גיטל 3. № 3. עניני חובבי חתום - 5

אבאניענספיריון טייט צושטעלן 1 דורס און ווילנע 1.00 גילדן 1 פרייז 1.50 1 אבאניענספיריון 8.00 אבאניענספיריון: פארן 18 איין טאגליכע טיילעכע טוהה פארן 24 טעקסט פארן 15 פארן פארן 75 פארן פארן 10 פארן 10 פארן נעסט אבאניענספיריון פארן 10 פארן פארן אינגעליש פארן די מודערע איין די רעפארענציע וועט פארענליכען פארן אבאניענספיריון פארן 10 פארן 10 פארן דאָס וואָרט ווילנע בענדיקטינער 4. פארן 2-11 פארן פארן פארן רעפארענציע ווילנע בענדיקטינער 4. Adm. „DOS WORT“ Wilno, Benedyktynska 4.	ד א ס וואָרט אומפארטייאישע אַרטיקלעך וואָכנבלאַט. כ"ה ווילנע פרייטאג עשירי באשעה 1924 24/X תרפ"ה

כותרת העיתון דאָס וואָרט. כ"ו תשרי תרפ"ה, 1924. התמונה מאוסף המחבר

תחילת הדרך, 1924–1925

האופי הלמדני והסקרני של החרדים בוויילנה התגלה כבר בגיליון הראשון של העיתון שבו נפתח אחד המאמרים בציטוט של הפילוסוף הגרמני הנודע גיאורג וילהלם פרידריך הֶגֶל.²² מאמר אחר באותו גיליון סקר את פעילות החלוץ המזרחי, ארגון שייצג השקפה ציונית-דתית שהחרדים לא היו שותפים לה.²³ העיתון דיווח גם על חידוש פעילות של הישיבות בליטא לאחר המלחמה ומודעה בישרה כי ישיבת "בית יצחק", שנוסדה בסלבודקה ולאחר כמה גלגולים התיישבה בוויילנה, לא קיבלה תלמידים חדשים לאחר שכבר למדו בה כמאה תלמידים בגילאי 18–25.²⁴

העיתון דיווח באופן קבוע על הנעשה בארץ ישראל, ובמיוחד על הקהילה החרדית ומאבקה לקבל הכרה משלטונות המנדט כקבוצה נפרדת מכלל הציבור היהודי הציוני.²⁵ כן עקב העיתון אחר ניסיונותיה של אגודת ישראל לרכוש בה שטחים לשם הקמת מושבה חרדית.²⁶ למרות ההתנגדות להשכלה, דיווח העיתון על מינוי רבנים משכילים למשרות אקדמיות, ועל הכוונה להרחיב את פעילותה של ישיבת רבינו יצחק אלחנן בניו יורק שבה נלמדו גם לימודי חול.²⁷ לקראת סוף שנת 1924 דיווח העיתון על הקמת מושבה חרדית בעמק יזרעאל וביקש מן הקוראים לתרום עבורה, על שיתוף פעולה מקומי בין צעירי אגודת ישראל ובין תנועת החלוץ המזרחי למען יישובם של שומרי מצוות בארץ ישראל ועל צעדיה הראשונים של המושבה בני ברק.²⁸ בהמשך דיווח על יוזמות חלוציות נוספות של התיישבות חרדית, על עלייתם של מאה עולים מוויילנה, על ייסוד קו אוניות חדש מטרייסט לחיפה, ואף הציג מודעות של משרד של אגודת ישראל שמכר קרקעות בארץ ישראל.²⁹

בראשית שנת 1925 דיווח העיתון על הפעילות הציונית בערים וורשה ווילנה, הרבה לעסוק בנעשה בארץ ישראל בכלל ובהתיישבות החרדית בפרט, וסיפר כי למעלה ממחצית העולים לארץ ישראל הגיעו מפולין.³⁰ העיתון תמך בהתיישבות החרדים ותבע מאגודת ישראל ליזום יותר פעולות התיישבות בארץ ישראל.³¹ בתגובה לידיעה על פתיחת המחלקה למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים הכריז העיתון כי כל עוד היא מתנהלת לפי ערכי היהדות אין בכך כל בעיה הלכתית.³² בד בבד סקר העיתון את מערכת החינוך לבנות דתיות וטען שחינוכן המודרני מזעזע את יסודות הקהילה וכי הצעירות המשכילות נוטות להתאבד. הפתרון לכך היה הקמת סניפים של רשת בתי הספר לבנות חרדיות בית יעקב, שקמה בפולין לאחר המלחמה.³³ בעקבות הביקוש נפתחו גם בתי ספר פרטיים לבנות חרדיות, שאחד מהם הציג את מערכת השיעורים שכללה מלבד לימודי הקודש גם היסטוריה כללית ועברית, טבע, גיאוגרפיה, אלגברה, גיאומטריה, מלאכת יד, ציור, זמרה והתעמלות.³⁴

היות ששאלת החינוך הייתה עניין קריטי לא רק לקיום החיים החרדיים אלא גם לשמירת הזהות היהודית בתלמידים שחלקם למדו בכתי הספר הממשלתיים, נשקל שיתוף

החפץ חיים. תמונה: בידספיריט

פעולה בעניין זה גם עם ראשי הציבור הציוני והציוני־דתי.³⁵ במקביל עודדו הרבנים את התרומות לוועד הישיבות וכך הפציר הרב גרוז'נסקי בקוראי העיתון:

הנה התקנה שנתקנה לטובת הישיבות באספות הרבנים [...] ע"פ הצעת הגאון הצדיק חפץ חיים שליט"א להטיל חובה על כל אדם מישראל אשר לא יפחת משקל לחצי שנה [...] התקנה הנכבדה הלזאת נתקבלה בתפוצות ישראל בליטא הפולנית וגלילות הקרעסין ורובם ככלם התעורר לדבר הגדול הלזה [...] זאת לדעת כי בינתיים הורע מאד מצב הישיבות כי התמיכה הפעוטה מאמריקא באה לעתים רחוקות וחלק גדול מהישיבות סבוכים בחובות ורוב התלמידים סובלים עוני ומחסור במידה מרובה [...] ואם לא נחוש ולא נקדם בעוד מועד להצלתן – נוגע ממש לקיומן של הישיבות העומדות בפני סכנת הסגר.³⁶

בגיליון פסח התפרסם מאמרו של הרב אברהם קלמנוביץ, ראש ישיבת מיר, שבו קונן על עלייתן של אידיאולוגיות זרות ליהדות כמו השכלה, בולשביזם ושוביניזם, על ההידרדרות בשמירת מצוות ועל הירידה במספר תלמידי הישיבה. היות שאחת הסיבות לכך הייתה חסרון כיס, פרסם העיתון קול קורא שביקש מהקוראים לתרום לוועד הישיבות והסביר כי התרומות שהתקבלו מיהודי אמריקה לא היו מספיקות.³⁷ על רקע הפעילות ההתיישבותית בארץ ישראל דיווח העיתון על משא ומתן בין אגודת ישראל לסוכנות היהודית ששלטונות המנדט הכירו בה כגוף המייצג של כלל העם היהודי. היות שאגודת ישראל לא הצטרפה אליו עדיין, לא נשמע קולו של הציבור החרדי. המשא

ומתן נתקל בקשיים מפני שאגודת ישראל סירבה לתרום לקרנות הלאומיות בטענה שהן מימנו הקמת יישובים ומוסדות חילוניים.³⁸ העיתון הרבה לעסוק בנושא החינוך וטען כי זהו הנושא המרכזי שבו צריכים הרבנים להתעסק היות ואין גבול להפקרות של הילדים, וכדוגמה הביא את השתתפותם של צעירי מכבי בתחרויות ספורט בשבת.³⁹ העיתון עקב מדי שבוע אחרי הנעשה בארץ ישראל. הוא פרסם ריאיון עם משה בלוי, מנהיג אגודת ישראל בארץ ישראל, סיפר על המושבה החרדית מחנה ישראל, דיווח על הקמת נחלת יעקב בידי הרבי מיאבלונה (לימים כפר חסידים), והודיע על כוונתו של החפץ חיים לעלות לארץ ישראל יחד עם ישיבתו.⁴⁰ במקביל הוא בחן את הפעילות הציונית ודיווח בהרחבה על הקונגרס הציוני ה-14 שהתקיים בווינה בשנת 1925.⁴¹ לקראת סוף אותה שנה הרבה העיתון לסקר את הנעשה בארץ ישראל ולצד דיווחים על גידול בהתיישבות החרדים, על רכישות הקרקע של אגודת ישראל ועל הצלחתו של מחנה ישראל, הוא דיווח על הקשיים הרבים שעמדו בפניהם.⁴²

שנות התקווה, 1926–1929

אחד מתחומי העניין העיקריים של העיתון היה היהדות האורתודוקסית בארצות הברית, ובמיוחד המחלוקות בין הזרמים היהודיים וניסיונותיה של אגודת ישראל להתבסס בה. לפני מלחמת העולם הראשונה היגרו לאמריקה מאות אלפים מיהודי פולין, שלאחר השתקעותם הם המשיכו ותמכו באחיהם שנותרו מאחור.⁴³ במקביל עקב העיתון אחר הנעשה בפולין עצמה ודיווח על הקמת מועצת הרבנים הארצית של אגודת ישראל בוורשה.⁴⁴ כן עקב אחר שתי תנועות הבת של אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, שעשו את צעדיהן הראשונים.⁴⁵ העיתון סיקר גם את הנעשה בוויילנה: ועידת החלוצים המזרחי ופעילותו של מושב הזקנים המקומי.⁴⁶ הוא עקב גם אחר פעילותו של ארגון תפארת בחורים, שנועדה לאפשר לפועלים דתיים ללמוד גמרא בשעות הפנאי, ופרסם מדור קבוע בעמוד האחרון שסקר את הנעשה בסניפי הארגון.⁴⁷

באמצע שנת 1926 התקיימה בוורשה ועידת חינוך ארצית שבעקבותיה פרסם העיתון מאמרים רבים. בין היתר דיווח העיתון על בקשת החרדים משר החינוך לדאוג לרשתות החינוך הדתי שסבלו ממשבר כלכלי. בסקר שנערך בעקבות הוועידה ובחן את מצב החינוך היהודי בכ-250 ערים ועיירות בפולין עלה כי בחלקן לא פעל שום בית ספר דתי.⁴⁸ באותה תקופה פעל העיתון לכיטול מתן זכות בחירה לנשים בבחירות לקהילות היהודיות בחבל הקרסי, היות שהדבר עמד בסתירה להלכה והקטין את השפעת הציבור החרדי. העיתון דיווח על אספות מחאה שנערכו בערים שונות נגד תקנות הבחירות ופרסם קול קורא שהוציא החפץ חיים: "כאשר שמעתי מהמשתתפים באספת נאווארדאק [נוברדוק] שנקראה ע"פ [על פי] התעוררות החפשים להתייעץ על דבר הקהילות בגלילות הקרעסן שרוצים הם לשנות תכניתם ולטשטש צורתם הדתית ולשנות ענין הבחירות

הרב יצחק רובינשטיין. תמונה: המכלול
(ויקיפדיה חרדית)

בהשתתפות נשים וכוונתם לכבוש את הקהילות תחת ידם [...] ולדעתי כי מי אשר יראת
ד' נגע בלבו אסור להתחבר ולהיעד אתם".⁴⁹

העיתון עסק בעניין זה גם בשבועות הבאים.⁵⁰ במקביל דיווח על מצבה הקשה של
רשת החינוך החרדית חורב וביקש לתרום עבורה.⁵¹ בתחילת שנת 1927 נוסף לעיתון
מדור חדשות קבוע שכלל ידיעות מן הנעשה בפולין ובעולם כולו. בד בבד הוא הרחיב את
הסיקור על הנעשה ביהדות אמריקה ובמיוחד בקהילות האורתודוקסיות.⁵² העיתון המשיך
לעסוק בנושאי החינוך כמו בחדירתה של שיטת המוסר לישיבות, במצבן הכלכלי של
הישיבות, בתביעה להגדלת התקציב הממשלתי לחינוך הדתי, בוועידת החינוך שנערכה
בפינסק ובעידוד הקוראים לתרום לרשתות החינוך הדתיות.⁵³ בסוף שנת 1927 פתח
העיתון במסע גיוס כספים ל"קרן העיתונות החרדית", שנועדה להפוך אותו לעיתון יומי,
יוזמה שלא התממשה, ולממן את הוצאתם לאור של עיתונים חרדיים נוספים כמו כתב
העת דגלנו שהחל להופיע באותה תקופה.⁵⁴ באותה שנה חל עשור למהפכה הרוסית,
והתנועה הציונית ותנועת הבונד חגגו שלושים שנים להקמתן.⁵⁵

בתחילת שנת 1928 התרכו בעיתון הדיווחים על מצבם הקשה של החרדים בפולין
ותוארו המאבק שניהלו התנועות הסוציאליסטיות במערכת החינוך היהודית, ההידרדרות
בשמירת המצוות, הקטנת הסכסוד לבתי הספר היהודיים ומצבם הקשה של החיילים
היהודים בצבא פולין.⁵⁶ על רקע זה התכנסו הרבנים בוילנה ודנו במצב הישיבות והחינוך
הדתי.⁵⁷ באותה שנה התקיימו הבחירות לבית הנבחרים הפולני והחרדים התלבטו לאיזו
מן המפלגות להצביע. בוילנה הוקם הבלוק היהודי הלאומי שממנו נבחרו שבעה צירים
לסיים וחמישה צירים לסנאט, שאחד מהם היה הרב יצחק רובינשטיין, רבה הראשי של
וילנה.⁵⁸

כרוז בחירות אגודת ישראל בוילנה, 1928.
התמונה מאוסף המחבר

זמן קצר לאחר מכן התקיימו בחירות מקומיות לקהילות בחבל הקרסי וכל הסיעות האורתודוקסיות החליטו לרוץ ברשימה אחת.⁵⁹ לאחר הבחירות החל העיתון למתוח ביקורת על התנהלות הקהילה היהודית על רקע מינויו של הרב יצחק רובינשטיין, איש המזרחי, שכהן עד אז כ"רב מטעם" לרב ראשי במשרה מלאה בניגוד למסורת ששררה בוילנה שבה לא מונה רב ראשי באופן רשמי. המחאה גברה בעקבות פרסום קול קורא שעליו חתמו רבנים רבים. החשש היה מהשתלטות אנשי המזרחי על מוסדות הדת ומדחיקת רגליהם של הרבנים החרדיים כמו הרב חנוך אייגש, שהיה חבר המזרחי ופרש ממנה, והרב גרוז'ינסקי.⁶⁰

בשנת 1929 נמשך מאבק החרדים בוילנה נגד מינוי הרב רובינשטיין לרב ראשי ואליהם הצטרפו גם ראשי אגודת ישראל בוורשה.⁶¹ כתוצאה ממאבק העיתון ברב רובינשטיין, שאחז כבר בתפקיד רשמי, הוגשה תביעה בגין השמצה והסתה נגד המו"ל והעורך שהתבררה בבית המשפט.⁶² במקביל החל העיתון להיערך לקראת הכנסייה הגדולה השנייה של אגודת ישראל שהתקיימה בחודש ספטמבר בווינה.⁶³ בסוף השנה הגיעו הידיעות הראשונות על פרעות שנערכו ביהודי ארץ ישראל בעקבות אירועי הכותל.⁶⁴ לצד סקירת מושבי הכנסייה הגדולה פתח העיתון גם במגבית למען נפגעי פרעות תרפ"ט בכלל ותלמידי ישיבת חברון בפרט.⁶⁵ בסוף שנות העשרים נראה היה שלמרות הקשיים לאחר המלחמה חל שיפור מסוים במצבה של היהדות החרדית בחבל

הקרסי וכמה ישיבות הודיעו כי מחוסר מקום לא יתקבלו תלמידים חדשים. נוסף על כך הונחה אבן הפינה לסניף של ישיבת נוברדוק במזריץ', הוקם כולל נוברדוק בבריסק והרב ברוך בר ליבוביץ', ראש ישיבת קמניץ, נסע לארצות הברית כדי לגייס כספים להרחיב את ישיבתו.⁶⁶

בצל המשבר הכלכלי, 1930–1933

בעקבות פרעות תרפ"ט הרבה העיתון לעסוק באירועים בארץ ישראל, ובמיוחד בנעשה בכותל המערבי ובגורל היהודים שברחו מחברון ובהם גם תלמידי הישיבה.⁶⁷ באותה תקופה דיווח העיתון על אספה גדולה של רבני פולין בוורשה בראשות החפץ חיים.⁶⁸ במקביל נערכה גם ועידה של רשת החינוך החרדי לבנות בית יעקב שהרחיבה את פעילותה בפולין.⁶⁹ עם השיפור במצב הכלכלי והביטחוני בארץ ישראל התעניינו יהודים חרדים רבים בעלייה אליה והעיתון דיווח על הקמת שכונות דתיות בירושלים, על הלוואות שניתנו למתיישבים ואף פרסם מדריך מעשי לעולים.⁷⁰

לקראת פסח ארגן ועד הרבנים בוויילנה משלוח חבילות ליהודי רוסיה, ועל הפרק עמדה גם שאלת מעמדו והשפעתו על חיי הדת בקהילת וילנה.⁷¹ בחודש מאי התכנסה בוויילנה אספת רבני חבל הקרסי שדנה בשאלות דתיות ופוליטיות ובהן חובת השירות הצבאי של הרבנים ושיתוף הפעולה עם הסניף המרכזי של אגודת ישראל שפעל בפולין הקונגרסאית. האספה החליטה להקים אגודת רבנים נפרדת לחבל הקרסי, להקים בתי ספר דתיים עיוניים ומקצועיים נוספים, לתמוך בעיתון דאס ווארט, ולגייס כספים עבור יהודי רוסיה.⁷²

בעקבות הקמתה של ישיבת חכמי לובלין, אחת הישיבות המרכזיות של אגודת ישראל בפולין הקונגרסאית, פתח ועד הישיבות במסע נוסף לגיוס כספים לחיזוק הישיבות גם בחבל הקרסי.⁷³ העיתון ציין מלאת שישים שנה להפרדה בין הקהילות האורתודוקסיות והניאולוגיות בהונגריה וסיקר את ועידת הציונים הרוויזיוניסטים (הצה"ר) שהתקיימה בפראג.⁷⁴ כן דיווח על הקמת מרכז אזורי של תפארת בחורים בוויילנה והתרחבות הפעילות בסניפים האחרים של הארגון.⁷⁵ הוא הגדיל את היקף הדיווחים על פעילות התנועה והסביר את חשיבותה:

תפארת בחורים הנהו מוסד עתיק זה יותר מיובל שנה. מאז נמצאו גדולים יחידים סגולה ואנשי מעשה שהכירו והתבוננו בנחיצות המפעל לאלה מבני עמנו שהיה[ה] מלאכתם קבע, בעלי-בתים, אומנים ופועלים, שידיעתם בתורה משחר טל ילדותם היתה מועטה שיקבעו עתים לתורה [...] אולם בעוד אשר מלפני היתה האמונה הטהורה מושרשה בקרב אחינו והקיפה כל שדרות עמנו [...] אבל בימינו אלה אשר המצב הרוחני ירד פלאים, האויר מורעל מארס הכפירה מבית ומחוץ, רבו התועים והמתעים אשר ללא אמונה גברו בארץ, שכל מגמתם לעקור כל נטוע ולחתור תחת יסודות התורה והאמונה [...] עתה מטרה אחרת ל"תפארת בחורים" – להציל הנוער

מצוררי נפשות, ממטילי ארס ון להשריש אמונה בלבבות החברים, להשפיע עליהם רוח טהרה ויראת ד', ולהזות בהם סם חיים הלא הוא למוד התורה.⁷⁶

לקראת סוף שנת 1930 התמקד העיתון בשני נושאים. הראשון היה התוכנית הבין-לאומית לרפורמה בלוח השנה הכללי על ידי הוספת כמה ימים בלתי ספציפיים. משמעות ההצעה הייתה אובדן הסינכרון בין ספירת הימים היהודית, ובהם השבת, לזו של כל העולם. רבנים בכל העולם פעלו למניעת קבלתה.⁷⁷ במקביל עסק העיתון במערכת הבחירות לסיים הפולני ותוצאותיה.⁷⁸ בבחירות אלה נבחרו שני נציגים של אגודת ישראל, אחד לסיים ואחד לסנאט, ושניהם נכנסו מטעם מפלגת השלטון.⁷⁹ בחודש דצמבר קיימה אגודת ישראל ועידת רבנים בוויילנה ואורח הכבוד היה החפץ חיים, שהפציר ביהודים לתרום לאחזקת מוסדות התורה:⁸⁰

הנה קול שוועות אחב"י [אחינו בני ישראל] בכל ארצות פזוריהם גדול מאד [...] זה מתאונן על פרנסתו שנתמעטה וזה מתאונן על מה שאין לו ממה להתפרנס באין לו שום מקור לחיונה, וזה מתאונן על חלאים רעים שדבקו בו ובמשפחתו ואין אדם שאין לו דאגות מדאגות שונות. ואפי' באמריקא, שעד היום נחשבה לארץ עשירה, שורר גם שם משבר קשה וכמה אלפים נפשות מאחב"י סובלים שם רעב ורוחק [...] וכאשר התבוננתי בכל זה ונתתי אל לבי לדרוש ולחקור במצב אחב"י, מצאתי שכל זה בא לנו ע"י שנתרפו ידינו בלימוד התורה [...] וע"כ לא יפלא איפוא על המצב הנוכחי ועל הצרות הנוראות שאנו סובלים כי כל זה בא לנו על עווןן ביטול תורה.⁸¹

בתחילת שנת 1931 דיווח העיתון כי אספת ועד הישיבות בחבל הקרסי דנה בהצעות להגביר את הפעילות ואת גובה התרומות בשל מצבן הקשה של הישיבות עקב המשבר הכלכלי העולמי.⁸² העיתון הוסיף לעסוק בנושא החינוך היהודי בכלל, ובהידרדרות החינוך הדתי והחרדי בפרט.⁸³ בהמשך השנה סקר העיתון את האספה הארצית השנייה של אגודת ישראל בפולין שהתקיימה בוורשה, ולצידה גם את האספה של בנות אגודת ישראל.⁸⁴ על רקע הירידה בשמירת המצוות והתגברות חילול הדת בפרהסיה בארץ ישראל פרסם העיתון קול קורא שבו הפציר הרב קוק להקפיד על שמירת המצוות. הוא התריע על כך שבעקבות ההידרדרות הדתית היו רבים שנמנעו מלעלות לארץ ישראל, וקרא לשומרי המצוות להתיישב בארץ ישראל ולחזק את חיי הדת.⁸⁵

באמצע שנת 1931 שוב חזרה לכותרות דרישת השלטונות כי הרבנים בחבל הקרסי יהיו בעלי השכלה כללית וישלטו בשפת המדינה – פולנית. בתגובה פרסמו שני הרבנים החשובים – החפץ חיים והרב גרוז'ינסקי – קול קורא שהפציר בהנהגת הקהילות לא להדיח מתפקידם רבנים מכהנים שלא עברו את הבחינות הממשלתיות.⁸⁶ כמה חודשים מאוחר יותר נפתח בוויילנה מרכז ארצי שבו נערכו הבחינות הממשלתיות שהיו תנאי למינוי רשמי של רבנים שמשמעותו הייתה גם קבלת משכורת מן הממשלה.⁸⁷ על רקע הדברים הללו פרסם החפץ חיים קול קורא שבו קונן: "ולא יאומן איך ירדנו פלאים בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] לעומת הדור הישן הקודם [...] האמונה בד' ותורתו הולכת

ורפה מיום ליום, רגל ההמון נפסק מבתי מדרשים ובתי כנסיות ואינן באים להתפלל בהן רק מתי מעט מהזקנים שנשארו לנו עוד בחיים.⁸⁸

העיתון דיווח על תוצאות הבחירות למועצות הקהילות היהודיות בפולין הקונגרסאית, שבהן גדל מספרם של הנציגים מטעם אגודת ישראל שנבחרו למשרות ציבוריות.⁸⁹ בשנת 1931 נמשך משפטו של עורך העיתון דאס ווארט שהתנגד למינויו של הרב רובינשטיין לרב ראשי בוויילנה והעיתון עדכן את קוראיו בהתפתחויות המשפטיות.⁹⁰ כן דיווח על הקונגרס הציוני ה-17 שנערך בבאזל,⁹¹ ועל ביקורה של משלחת קרן התורה של אגודת ישראל בוויילנה.⁹² במישור המקומי דיווח העיתון על ההחלטה להעביר את מוסד הסעד המרכזי והעשיר ביותר של וילנה, "צדקה גדולה", מידיהם של הגבאים, שהיו ברובם חרדים, לידי הנהגת הקהילה שבה היו גם ציונים וחילונים.⁹³

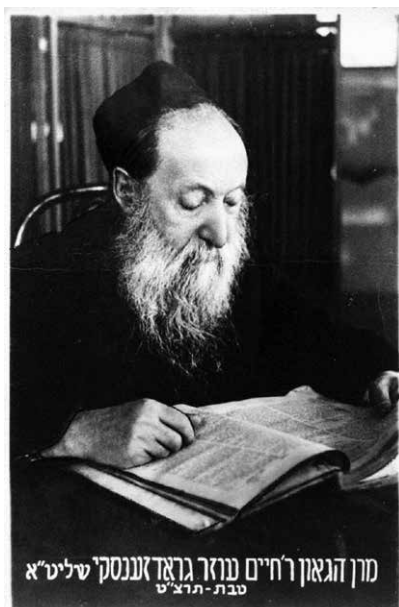
לאחר הקמת הסמינר למורים דתיים בגרודנה, התקיימה בוויילנה בחודש אוקטובר ועידה שדנה בשיפור החינוך הדתי. הוחלט להקים מועצה משותפת לכל חלקי ליטא ההיסטורית שיהיו בה נציגים מליטא, מלטביה, מאסטוניה ומחבל הקרסי שבפולין. המועצה הוסמכה לקבוע את התכנים המינימליים ללימודי דת, לחזק את בתי הספר הקיימים ולהקים חדשים, לדאוג לספרי לימוד, לנהל השתלמויות למורים ולייסד מחנות קיץ לנוער דתי.⁹⁴ החפץ חיים והרב גרוז'ינסקי הצדיקו את הצורך הדחוף בפעילות בנושא החינוך:

ומה נשתנו הדברים בתקופה האחרונה [...] החדרים נתמעטו לגמרי ומקומם נחלו בתי ספר כלליים חניוניים מהם אשר ללא אמונה גברו בארץ [...] גם החדרים הבודדים [...] יצאו מרשות היחיד של חדרים פרטיים ונכנסו לרשות הרבים של חדרים כלליים [...] ונתמעטו המלמדים מטפוס הישן אשר מסרו את נפשם [...] בהשפעתם הרוחנית והדתית על התלמידים, ובאין מלמדים, ומבלי השגחה ושימת לב מצד ההורים, היה החנוך לעניין הפקר.⁹⁵

לקראת סוף השנה דיווח העיתון על התגברות מעשי פרעות מצד סטודנטים אנטישמים בכמה ערים בפולין ובהן גם וילנה.⁹⁶ במקביל סקר העיתון את מצבן העגום של הישיבות,⁹⁷ וחזר לפרסם את המדור הקבוע שסקר את הפעילות בסניפי ארגון תפארת בחורים.⁹⁸

בתחילת שנת 1932 נערכה בוורשה ועידה כללית של רבני פולין ואחד הנושאים שנידונו בה היה מצבן הכלכלי הקשה של הישיבות בעקבות המשבר הכלכלי העולמי. בוועידה הוחלט כי כל התרומות שייאספו בעליות לתורה בשבת פרשת יתרו ימסרו לוועד הישיבות.⁹⁹ החפץ חיים הוסיף והתריע על ירידת הדורות: "אנו רואים ברור שזמננו הוא עקבתא דמשיחא, שכל סימני קץ הגאולה [השליליים] שגוּלו לנו חז"ל נתקיימו".¹⁰⁰

בהמשך השנה דיווח העיתון על הבחירות למועצת הקהילה בירושלים, על התרחבות ההתיישבות בארץ ישראל, על חגיגות העשור של פועלי אגודת ישראל, על ועידת ראשי מערכת החינוך האורתודוקסית בניו יורק, על ביקורו של הרבי מלובביץ' בוויילנה לרגל הקמת סניף של ישיבת "תומכי תמימים", על המשך משפטו של עורך העיתון דאס וואָרט ואף על פרסומו של כתב העת האתאיסטי דער אפיקורוס.¹⁰¹ נושא נוסף שהחל

הרב חיים עוזר גרווינסקי. התמונה מאוסף המחבר

להעסיק את העיתון היה עליית היטלר לשלטון וההשלכות על יהודי גרמניה שסבלו משורת גזירות אנטישמיות.¹⁰²

אחד הנושאים שעמדו על הפרק היה הקמת הקונגרס היהודי העולמי שיפעל לקידום האינטרסים המשותפים של כלל יהודי העולם ללא קשר להשקפותיהם הפוליטיות או הדתיות. ההנהגה החרדית התלבטה ביחסה אליו, שכן מצד אחד חששה מפני הנהגתו המודרנית והחילונית ומצד שני הבינה שאם החרדים לא יצטרפו הם לא יוכלו להשפיע על מדיניותו.¹⁰³ החשש מפני העתיד התבטא גם במאמרו של החפץ חיים על מערכת החינוך היהודית:

בשנים האחרונות החל היצר להתגבר בכל כוונותיו להשכיח תורה מישראל ולהסית רבים בישראל שלא יתנו בניהם לבתי ספר כשרים וחרדים [...] מחליפים החדר הכשר על בתי ספר החופשים ממין|נים שונים המלאים כפירה ומינות ר"ל [רחמנא ליצלן] [...] ואף שאלה האחרונים [הכוונה לבתי הספר של המזרחי] מתעטפים בטלית של תכלת [...] אבל אוי לנו למה שהגענו כבר לראות בעינינו [...] שהילדים שנתחנכו בהם נתגדלו ללא תורה וללא אמונה וללא תואר בישראל.¹⁰⁴

לקראת סוף שנת 1932 דיווח העיתון על התגברות התקריות האנטישמיות בכמה מדינות.¹⁰⁵ בשל מצבן הקשה של הישיבות ערכו ראשיהן התייעצויות בוויילנה וקיבלו בשמחה את פניו של הרב אהרן טייטלבוים, נציג ועד הסיוע המרכזי (Central Relief)

הנהלת תפארת בחורים, וילנה 1932. הצילום באדיבות בית לוחמי הגיטאות

שהגיע לביקור ונועץ עם הרב גרוז'נסקי במטרה לסייע להן.¹⁰⁶ העיתון הפציר בקוראיו לתרום למען יהודי רוסיה ולהתפלל עבורם, ודיווח על תרומות של יהודים אורתודוקסים בארצות הברית וועד הישיבות.¹⁰⁷

בצל התגברות האנטישמיות ועליית היטלר לשלטון, 1933–1935

נושא החינוך היהודי העסיק את העיתון גם בשנת 1933, והוא דיווח על בקשת הרבנים להקצות לתלמידים הדתיים בכתי הספר הממלכתיים חצי שעה לתפילה מדי יום ועל היצע ספרי הלימוד למקצועות היהדות.¹⁰⁸ העיתון המשיך לדווח על יישוב ארץ ישראל ובין היתר סיפר על פרדס שניטע בתרומת סניף אגודת ישראל בפולין, על פרסום העיתון ארץ ישראל מטעם אגודת ישראל, ועל פתיחתה בוילנה של הכשרה לצעירי אגודת ישראל ולחברי תפארת בחורים שהתכוונו לעלות לארץ.¹⁰⁹ באותה שנה חל גידול משמעותי בעלייה ומספר היהודים בארץ ישראל הגיע לכ-175,000 נפש שכחמישית מהם עלו מפולין והיוו את קבוצת העולים הגדולה ביותר.¹¹⁰ רבים מהעולים התיישבו בתל אביב שמספר תושביה למעלה מהוכפל בתוך שלוש שנים ובשנת 1933 הגיע ל-75,000 נפש.¹¹¹ ואולם, משום שחלוקת הסרטיפיקטים נעשתה בידי המוסדות הציונים התלונן העיתון על אפליית הציבור החרדי.¹¹² באותה שנה גברה מחאת הציבור היהודי נגד התחזקות הפוליטית של היטלר והתגברות האנטישמיות.¹¹³ לכן הכריזו הרבנים על תענית ציבור:

הנה מצב אחינו בני ישראל בימינו אלה נורא מאד. לא היתה כזאת מכמה דורות, ממש כגזירות ת"ח וכימי הביניים באשכנז המקולטרה [...] קם צורר לחוקק חוקי און

לשולל זכויות אדם ולהכרית אוכל ממאות אלפי נפש בישראל. דמם ורכושם הי'ן] כהפקר [...] וברוסיא ואוקריינא רבבות אלפי ישראל הנם בצרה וצוקה [...] ולבד החורבן הגשמי, שרובם הנם בלי מעמד ורעבים ללחם, הלא תסמר שערת ראשנו, לשמוע מהאסון הגדול מאחינו הנרדפים על דתם [...] בתי כנסיות וכמ"ד [בתי מדרש] נסגרו ונהפכו לקלופים, ורבים אשר פרנסתם תלויה בהשלטונות יראים למול את בניהם ואנוסים כבימי האינקוויזיציא לבטל את השבת ולאכול חמץ בפסח.¹¹⁴

בעיתון נדפסו מדורים קבועים שנקראו 'דיעות מן הגיהנום של היטלר' או 'היטלרלנד', ובהם התפרסמו ידיעות על רדיפתם של יהודי גרמניה ולצידם סקירת פעולות מחאה שנערכו ברחבי העולם נגד השלטון הנאצי.¹¹⁵ כן עקב העיתון אחר פרשת הירצחו של חיים ארלוזורוב ומשפטם של החשודים ברצח.¹¹⁶

בשנים אלה המשיכו חיייהם של יהודי פולין להתנהל כסדרם. קבוצת ההכשרה בוויילנה ערכה אירוע חגיגי, רשת בית יעקב ערכה ועידה בכריסק, ישיבת לומז'ה ציינה חמישים שנים להקמתה באירוע חגיגי, ומשלחת של ארגון "חינוך" של פועלי אגודת ישראל התארכה בוויילנה.¹¹⁷ אחרי תקופה ארוכה שוב ניסתה אגודת ישראל להתחיל ולפעול בחבל הקרסי. היא הקימה בוויילנה מחנה קיץ לנערים, בית ספר מקצועי ללימודי נגרות, החלה בפעילות לבנות חרדיות וערכה בה אספה כללית.¹¹⁸ כן נערך בעיר כינוס של רשת החינוך חורב, והוקמה אגודת רבנים וראשי ישיבות של חבל הקרסי.¹¹⁹

בערב ראש השנה נפטר החפץ חיים, האישיות התורנית החשובה והמשפיעה ביותר במזרח אירופה.¹²⁰ זמן קצר לאחר מכן נפטר גם הרב מאיר שפירא, ראש ישיבת חכמי לובלין, מראשי אגודת ישראל ומייסד מפעל הדרך היומי.¹²¹ בעקבות פטירת החפץ חיים החליטו משתתפי האספה הארצית הרביעית של אגודת ישראל בפולין לכתוב ספר תורה להנצחתו והכספים שגויסו למטרה זו שימשו למימון ועד הישיבות ואגודת ישראל.¹²² העיתון דיווח על התקדמות המבצע שארך כמה שנים, ומדור מיוחד בעמוד האחרון סקר מדי שבוע אירועים מקומיים לאיסוף כספים למטרה זו.¹²³

לקראת חג הפסח של שנת 1934 חודש מבצע ההתרמה למען יהודי רוסיה.¹²⁴ החדשות השוטפות כללו ידיעות על הנעשה בגרמניה, על תנופת ההתיישבות בארץ ישראל ובמיוחד בתל אביב, וסקירת ההתפתחויות בחקירת רצח ארלוזורוב. העיתון עסק גם בשאלות מקומיות של דת ומדינה ובהן הבקשה להתיר לסוחרים שומרי שבת לפתוח את החנויות בימי ראשון והמאבק בדרישת השלטונות להמם את הבהמות בשוק חשמלי לפני שחיתתן כדי להקטין את סבלן, פעולה שהייתה פוסלת את כשרות הבשר.¹²⁵

אחרי פסח ציין העיתון את הרפסת הגיליון ה-500,¹²⁶ ודיווח על הכוונה להרחיב את פעילותן של אגודת ישראל וצעירי אגודת בחבל הקרסי באמצעות ועידה כללית שתתכנס בוויילנה.¹²⁷ אז החלו גם ההכנות לבחירות המקומיות בוויילנה, שבהן התמודדו נציגי אגודת ישראל בשניים מתוך 13 אזורי הבחירה העירוניים. בבחירות קיבלו הנציגים היהודים תשעה מתוך 64 המקומות, אולם לאגודת ישראל לא היה אפילו נציג אחד.¹²⁸

בשנת 1934, חרף תפיסת השלטון בגרמניה בידי היטלר, הפחית העיתון את מספר הדיווחים על הנעשה בה וסיפר כי כ־15,000 מתושביה היהודים עלו לארץ ישראל.¹²⁹ במקביל נפסק פרסומו הסדיר של המדור שעסק בפעילותה של תפארת בחורים. העיתון דיווח בהרחבה על האספה של אגודת ישראל בווילנה, שכלל כנס של ארגון בנות אגודת ישראל שביקש מרשת בית יעקב להרחיב את פעילותה בחבל הקרסי.¹³⁰ העיתון דיווח על מצבן הקשה של הישיבות בחבל הקרסי וביקש מקוראיו לתמוך בהן באמצעות ועד הישיבות המקומי ולא בעזרת קרן התורה של אגודת ישראל.¹³¹ בסוכות ציין העיתון עשר שנים להקמתו; באותו גיליון נדפסה פרסומת שבה נראתה דמות אישה, תמונה שחזרה על עצמה גם בגיליונות הבאים.¹³² העיתון עקב אחר פעילותה של אגודת ישראל בחבל הקרסי שבמסגרתה הוקמו ועד פעולה ואגודת רבנים מקומית, אולם הפסקת הדיווחים בשנים הבאות העידה על כישלון היוזמה.¹³³ במקביל סיקר העיתון את פעילותה של חברת שומרי שבת בוילנה.¹³⁴ הוא סיפר על ירידה חדה במספר יהודי גרמניה ועל עלייה במספר העולים שהביאה לגידול האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל שמנתה כבר כ־325,000 נפש, כשליש מהם בתל אביב.¹³⁵ על רקע זה הגדיל העיתון את מספר הכתבות על החיים בארץ ישראל וסקר את השיפור הכלכלי, את האתגרים לעולים הדתיים, ואת הגדלת מספר הסרטיפיקטים לחרדים.¹³⁶

הידרדרות לתהום, 1935–1939

בשנת 1935 קיבלה הקהילה בוילנה הוראה לפזר את המועצה ולהקים תחתיה מועצה ממונה.¹³⁷ העיתון שב לסקר את מצבם החמור של יהודי גרמניה ופרסם מדור קבוע שנקרא "בגיהנום הגרמני".¹³⁸ במקביל דיווח על הוועידות של אגודת הרבנים בפולין, של אגודת ישראל, של המזרחי ושל יו"א – מרכז לתרבות היידיש שפעל בוילנה, וכן על הקונגרס הציוני ה־19 שנפתח בלוצרן ועל הקונגרס העצמאי הראשון של ההסתדרות הרוויזיוניסטית (הצ"ח), שהתקיים בווינה.¹³⁹ באותה שנה הסתיימה כתיבת ספר התורה לזכר החפץ חיים והעיתון דיווח על אירועים שחגגו זאת בערים רבות.¹⁴⁰ באמצע שנות השלושים התרחבה פעילותה של רשת בית יעקב שהקימה בוילנה בית ספר חרדי לבנות וערכה כינוס לכלל הקהילות הליטאיות.¹⁴¹

יוזף קלמנס פילסודסקי, מנהיג פולין לאחר מלחמת העולם הראשונה, נודע ביחסו הנוח ליהודים ולאחר מותו בשנת 1935 ביכה העיתון את לכתו ושיער כי מצב היהודים יורע. ואכן, בראשית שנת 1936 החלה בסיים יוזמה לאסור שחיטה כשרה והעיתון סקר את ניסיונות הרבנים ושליחי הציבור לביטול הגזירה.¹⁴² במקביל גברו ההתקפות אנטישמיות על יהודי וילנה.¹⁴³ שם, כמו ביתר הקהילות, התקיימו באותה העת בחירות למועצת הקהילות היהודיות.¹⁴⁴

באמצע שנת 1936 פרץ בארץ ישראל המרד הערבי והעיתון דיווח מדי שבוע על מעשי הטרור של הערבים.¹⁴⁵ באותה תקופה עקב העיתון אחרי משפטם של אנטישמים

פולנים שערכו פוגרום ביהודי העיירה פשיטיק (Przytyk), כשלצידם נשפטו היהודים שפצעו אותם כשהתגוננו מפניהם.¹⁴⁶ כן דיווח על ההחלטה לקבוע יום מחאה נגד התגברות האנטישמיות בפולין ובמדינות נוספות.¹⁴⁷ בתחילת שנת 1937 נערכה בוויילנה ועידת רבנים שדנה בעניין גזירת השחיטה ובמקביל פרסם הרב גרוז'ינסקי קול קורא:

הנה מיום הראשון לשנת האזרחים יתחילו להנהיג את גזרת הגבלת השחיטה שיצאה מבתי המחוקקים [...] ואם מתחלה [...] הי'ה זה תחת מסוה הרחמנות וצער בעלי-חיים [...] הנה עתה הלא בולט גלוי ואשר יאמר מפורש כי כוונתם להוציא מסחר הבשר מידי יהודים ועל ידי זה יוכרת אוכל מרבבות נפשות מישראל [...] והנה עם ישראל עומד כעת בפני נסיונות קשים ומרים, המשטמה רבה בארה"ק [ארץ הקודש] ובתפוצות הגולה במזרח ובמערב, ובאיזו מדינות נתחדשו הצרות והתלאות כבימי הבינים [...] ודוקא בשעת הגזירה על אחינו לכל פלוגותיו להתאמץ ביתר שאת ויתר עוז לעמוד בנסיון ולהתרחק מבשר פגולים [...] וחלילה לאיש יהודי לקנות בשר טריפה.¹⁴⁸

כמה חודשים לאחר מכן הסתבר כי יהודים רבים לא עמדו בפיתוי והעיתון פרסם את שמות בעלי האטליזים יהודים שמכרו בשר טריפה.¹⁴⁹ על רקע החשש כי גזירת השחיטה של בהמות תורחב גם לשחיטת עופות, התכנסה בלונדון אספה של רבני אגודת ישראל.¹⁵⁰ הרבנים דנו גם במסקנות ועדת פיל (Peel Commission) שחקרה את הסיבות לפרוץ המרד הערבי.¹⁵¹ העיתון דיווח כי בבחירות למועצות הקהילות היהודיות בפולין זכו נציגי אגודת ישראל למספר הקולות הרב ביותר.¹⁵² כן נמסר בו על התגברות האנטישמיות, שבאה לידי ביטוי בפרעות שנערכו ביהודי בריסק, וחדשות מן העולם, כמו מלחמת האזרחים בספרד.¹⁵³ הוא הרבה לעסוק בדו"ח ועדת פיל והמלצותיה הקשות ביחס למעמדם של יהודי ארץ ישראל.¹⁵⁴ בשנת 1937 הוקדשה תשומת הלב העיקרית של העיתון לפתיחת הכנסייה השלישית של אגודת ישראל במריינבד שבצ'כוסלובקיה. הצירים, שהגיעו מלמעלה מתריסר מדינות, דנו בעמדת היהדות החרדית לתוכנית החלוקה, שמשמעותה הייתה גם הסכמה למדינה יהודית.¹⁵⁵

בשנת 1938 התגברו הידיעות על מצבם החמור של היהודים בעולם. ברומניה מונתה ממשלה אנטישמית מוצהרת, בגרמניה נמשכו הגזירות האנטי-יהודיות ובארץ ישראל נמשך הטרור הערבי והתפרסם הספר הלבן שצמצם מאוד את זכויות הציבור היהודי.¹⁵⁶ בפולין נמשכה גזירת השחיטה ועל רקע חילול השבת הגובר הוקמה בוויילנה חברת שומרי שבת שנאבקה בתופעה.¹⁵⁷ עם זאת דיווח ועד הישיבות על כך שב־18 הישיבות שהיו תחת השגחתו בחבל הקרסי למדו כ־6,000 תלמידים, מספר גדול יותר מזה שהיה בו לפני מלחמת העולם הראשונה.¹⁵⁸ הרב גרוז'ינסקי פנה בקריאה לציבור להמשיך ולתמוך בהן:

והנה קול נשמע מהיכל ד' היכלי תורה, הן הנה הישיבות הקדושות כי מקור הכנסותיהן נתדלדלו ונתמעטו מאד וכשל כח ראשיהן ומנהליהן לשאת את עול כלכלת תלמידיהם היקרים, כי מבני ענים תצא תורה והוראה לעם כלו, ואם חלילה המבצרים היחידים

יפלו בנופלים, מי יורה דעה את העם דרך ד' בה נלך [...] חושו אחים בעוד מועד, אל תתרפו ביום צר, הצילו את הישיבות הגדולות והקטנות אשר כל קיומן בסכנה.¹⁵⁹

בהמשך השנה עקב העיתון אחר גורל יהודי אוסטריה בעקבות סיפוחה לגרמניה (האנשלוס) ולאחר גירוש היהודים מחבל בורגנלנד.¹⁶⁰ כן דיווח על התגברות האנטישמיות במדינות נוספות.¹⁶¹ במקביל סיפר העיתון שלאחר עשרות שנים של ניסיונות כושלים, ובעקבות הגירתם של רבנים חשובים ופתיחת מוסדות תורה בסגנון מזרח אירופי, החלה אגודת ישראל לפעול בארצות הברית.¹⁶² לקראת ראש השנה פרסם העיתון קול קורא לתענית ותפילה ודיווח על הנעשה בצ'כוסלובקיה לאחר שגרמניה סיפחה את חבל הסודטים.¹⁶³ עוד דיווח על הגידול במספר פליטי המלחמה, ובהם יהודים רבים, ועל ועידת אוויאן (Evian Conference) שהוקמה כדי לבחון את הטיפול בהם.¹⁶⁴ בחודש נובמבר קרא הרב גרוז'ינסקי לסייע לפליטי גרמניה שגורשו לפולין:

הנה השמועות הנוראות מהרדיפות והגזירות והגירושים מאשכנז פולחת כליות ולב. מצב הפליטים והמגורשים איום ונורא. אלפי משפחות, בהם חולים, זקנים וילדים הוכרחו לגלות ממקומם לפתע פתאם ויצאו בעירום ובחסר כל. מהם אשר דלתי המדינות נעולות לפנייהם והנם נעים ונדים ומטורפים באין להם מקום מחסה [...]. והנני פונה בזה בקול קריאה לבני עירנו וגלילותינו ולאחינו בכל מקום שהם, חוסו [!] לעזרה ואל תחמיצו כי זהו ענין של פקוח נפשות.¹⁶⁵

בסוף שנת 1938 גברו הדיווחים על התגברות האנטישמיות באירופה ועל מעשי הטרור נגד יהודים בארץ ישראל.¹⁶⁶ בפולין עדיין נמשכו החיים היהודיים כסדרם ויהודי מווילנה מונה לחבר הסנט הפולני. חורב, רשת בתי הספר החרדיים, הרחיבה את פעילותה, נציגי אגודת ישראל השתתפו בבחירות המקומיות ביישובים רבים, ובוורשה התפרסם קובץ **מכתבי החפץ חיים**.¹⁶⁷

בשנת 1939 דיווח העיתון על התחזקות גרמניה הנאצית והתנחם בכך שבברלין עדיין פעלו כמה בתי הכנסת. עוד דיווח על מספר גדול של יהודים גרמנים שהתאבדו, על התגברות האנטישמיות בעולם ועל ועידת השולחן העגול בלונדון שדנה בעתידה של ארץ ישראל.¹⁶⁸ העיתון סיקר את פעילותה של אגודת ישראל שנציגיה השתתפו גם בוועידה בלונדון, ושל התנועות צעירי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל.¹⁶⁹ במקביל דיווח העיתון על חיי החרדים בפולין, על אירוע שנערך במלאת 37 שנים לפעילות תפארת בחורים בוילנה, על פעילות ועד הישיבות, על רשת בתי הספר החרדיים חורב, ועל קבלת תלמידים חדשים לישיבות תומכי תמימים ו"רמיילס" שבווילנה.¹⁷⁰ הוא עקב אחר הנעשה בעקבות גזירת השחיטה ודיווח על החלטת הרבנים להכריז חרם על סוחרים וקצבים שיכשילו את הציבור באכילת נבלות וטרופות.¹⁷¹ כך נאמר בקול קורא שפרסם הרב גרוז'ינסקי:

הנה מאז ומעולם היתה הכשרות יסוד מוסד לבית ישראל [...] ועל כן נזהרו מאד אחינו בני ישראל בכל התקופות והזמנים מלטמא את נפשם באכילת נבלות וטרפות [...] וגם העני שבישראל לא עלה על דעתו להביא טרפה אל ביתו אף שמחיר הבשר טרפה הי' תמיד בזול לעומת בשר כשר [...] אולם זאת השנה השלישית מאז הונהג בפועל חוק הגבלת השחיטה, ונצטמצם על ידי זה מאד סכום הבשר הכשר [...] יסוד הכשרות נתרופף עד מאד והרבה גורמים לזה הקצבים העלו מחיר בשר כשר למעלה [...] ומאידך גיסא נפתחו ע"י ישראלים הרבה אטלזים למכירת בשר נחירה וטרפה ומהם מרשיעי העם עוכרי ישראל [...] שברמאות לקחו גם מחיר גדול והכשילו אלפי בני ישראל בנבלות וטרפות.¹⁷²

באמצע שנת 1939 חזר העיתון לעסוק בשאלת הפליטים היהודים.¹⁷³ כן דיווח על הנעשה בארץ ישראל בעקבות גזירת הספר הלבן והגבלת כניסתם של הפליטים היהודים מאירופה.¹⁷⁴ העיתון עסק גם בשגרת חייהם של יהודי פולין החרדים ודיווח על אספת הרבנים בוויילנה שעסקה בחיזוק פעילותו של ועד הישיבות.¹⁷⁵ הארגונים היהודיים שמרו על שגרת חיים, ובהם הקונגרס הציוני ה-21 שנפתח בז'נבה והוועידה הראשונה של אגודת ישראל בארצות הברית.¹⁷⁶

למרות המתיחות בגבול עם גרמניה והידיעות החמורות על מצבם של היהודים, שכ-2,000 מהם נרצחו, כ-20,000 התאבדו, 30,000 נכלאו, 90,000 מתו מסיבות שונות וכ-200,000 ברחו ממנה, לא הקדיש העיתון ולו כתבה אחת לתוכניות הצלה אפשריות של יהודי גרמניה. הקול הקורא האחרון של העיתון, שכונה "גיוס כללי", כוון לאיסוף כספים לוועד הישיבות.¹⁷⁷ בחודש ספטמבר תקפה גרמניה את פולין והעיתון פרסם את קריאת הרבנים לתענית ותפילה לניצחון הצבא הפולני. הוא סיפר על תרומת היהודים לעצמאות פולין וקרא שלא להזניח את שמירת מצוות הדת ולהמשיך לתרום לישיבות. גיליון מס' 775 שיצא לאחר ראש השנה ת"ש, היה הגיליון האחרון של העיתון.¹⁷⁸ למוחרת היום, ב-19 בספטמבר 1939, כבש הצבא האדום את וילנה והכריז על כוונתו לספח אותה לליטא העצמאית. עד סגירת הגבול כחודשיים לאחר מכן, הגיעו לעיר מעל 10,000 פליטים יהודים משטחי פולין שנכבשו בידי הסובייטים ובהם תלמידי ישיבה רבים ורבניהם. חרף המלחמה נמשכה הפעילות היהודית והציונית בוויילנה כמעט ללא הפרעה. שלושה עיתונים יומיים יהודיים יצאו בה עדיין לאור, וכאלף יהודים היגרו ממנה לארץ ישראל ולמדינות אחרות.

ביוני 1940 עברה וילנה לידי הסובייטים ואלה הוציאו אל מחוץ לחוק את כל הארגונים והמפלגות, למעט המפלגה הקומוניסטית. מוסדות יהודיים וציוניים נסגרו או ירדו למחתרת, ויהודים רבים הוגלו לעומק ברית המועצות, שם נכלאו במחנות מעצר. פליטים יהודים מפולין עזבו את וילנה באישור השלטונות, ובסיועם של כמה קונסולים שהנפיקו אלפי ויזות וסרטיפיקטים הגיעו לשנחאי שבסין ולארץ ישראל. הגרמנים נכנסו לוויילנה ביוני 1941, ולאחר שהתקבלו בשמחה על ידי האוכלוסייה הליטאית החלו

ישיבת רמזילס. צילום: mapio.net

ברדיפתם של כ־80,000 יהודי העיר. עוד לפני הכנסתם לגטו נרצחו כ־35,000 יהודים בפונאר. בינואר 1942 הקימו היהודים ארגון פרטיזני ובספטמבר 1943 החלו הגרמנים בתהליך חיסול גטו וילנה. כ־100,000 יהודים מווילנה ומהסביבה נספו בשואה.

סיכום

בווילנה – ירושלים דליטא – ניכרו השפעות העידן המודרני על היהדות המסורתית אולי יותר מבכל מקום אחר בעולם היהודי. עירו של הגאון מווילנה ושל רבנים חשובים נוספים, שנודעה כמרכז של לימוד תורה ודבקות במסורת ובהלכה, הפכה בתוך כמאה שנים לחוד החנית של היהדות המודרנית והמשכילה. וילנה נעשתה מרכז של ספרות עברית חילונית, הוקם בה המכון המדעי לחקר ספרות ותרבות היידיש ייוו"א, קמה בה התנועה הסוציאליסטית היהודית-חילונית הבונד, ופעלו בה תנועות ציוניות שונות שלכל אחד מהן הייתה מערכת חינוך משלה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה היה מצבם של החרדים בווילנה, שסופחה יחד עם חבל הקרסי לפולין, טוב מזה של מי שנותרו בכרית המועצות. אולם בהשוואה לקהילות החרדיות בפולין הקונגרסאית ובגליציה היה מצבם בכי רע. באזורים אלה, במיוחד לאחר שאגודת ישראל הייתה לתנועה פוליטית, הצליחו החרדים לשמור על כוח והשפעה. לא כך בווילנה. מספר היהודים שומרי המצוות הצטמצם וחלקם באוכלוסייה היהודית היה נמוך מזה שביתר ערים והעיירות בפולין. דווקא בווילנה הפכו תופעות של חילול שבת בפרהסיה, אכילת בשר טרף או חמץ בפסח, והפרת יתר מצוות הדת בראש חוצות למראה נפוץ.

החפץ חיים, שהתגורר בעיירה ראדין, אומנם נחשב גדול רבני פולין מבחינה תורנית, אולם בשל מעורבותו הפוליטית בחיים הציבוריים, היה הרב גרוז'ינסקי מווילנה האישי של החרדית המשפיעה ביותר. שיקולים פוליטיים, ובמיוחד הקושי להכיר במעמדו של

הרבי מגור, מנהיגה הבלתי מעורער של אגודת ישראל בפולין הקונגרסאית, מנעו את התרחבות פעילותה של התנועה בחבל הקרסי. רבני וילנה הקימו ותמכו בארגונים כמו ועד הישיבות, תפארת בחורים ושומרי שבת והפעילו רשתות חינוך חרדיות, אולם הם לא הצליחו להקים ארגונים חברתיים כמו פועלי אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל ובנות אגודת ישראל, שפנו אל בני הדור הצעיר.

בניגוד לרוב העיתונים החרדיים האחרים מיעט דאָס וואָרט לסקר את פעולותיה של אגודת ישראל בעולם בכלל ובפולין בפרט. העיתון לא סיקר ולא פרסם מודעות של מפעלי המגבית של אגודת ישראל, כמו קרן התורה שפעלה לטובת הישיבות או "קרן היישוב" שגייסה כספים למימון ההתיישבות החרדית בארץ ישראל. הוא גם התעלם כמעט לחלוטין מן הנעשה בעולמם של החסידים ולא סיקר את פעולותיהם של האדמו"רים, אף לא הגדולים והמשפיעים שבהם.

נראה, אם כן, שהעיתון ייצג את השקפת העולם האליטיסטית והכדלנית של הרבנים הליטאים שהביטו בזלזול על הרבנים החסידיים, ואף על תנועת אגודת ישראל, שבהנהגתה היו גם רבנים גרמנים בעלי השקפה מודרנית שגם הם לא הוזכרו בעיתון. העיתון התעלם מן הכרסום המתמשך במעמדה של החברה החרדית בחבל הקרסי בכלל ובווילנה בפרט, ולצד ניסיונותיו לחזק אותה באמצעות גיוס כספים לישיבות, הוא התעלם מן הגורמים למשבר ולדרכים שבאמצעותן אפשר היה להתמודד איתו, ובראשן החבירה לאגודת ישראל.

הערות

- 1 למשל: רבי אפרים הכהן (1616-1678, מחבר שו"ת **שער אפרים**); רבי שבתי כהן (1622-1663, מחבר **ספר שפתי כהן** [הש"ך] על השולחן ערוך); ורבי שמואל קיינובר (1624-1676, מחבר הספרים **תפארת שמואל**, **אמונת שמואל**, **ברכת שמואל** ו**ברכת הזבח**).
- 2 ישראל ברטל, "עירוניות ולמדנות: וילנה בתקופת הגר"א", בתוך: רחל שנולד (עורכת), **אדרת אליהו: הגאון מווילנה – דמותו והשפעתו**, תל אביב: בית התפוצות, 1998, עמ' 29-34; רפאל שוחט, "הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות", **בד"ד** (בכל דרכיך דעהו): **כתב עת לענייני תורה ומדע**, 2 (תשנ"ו), עמ' 89-106.
- 3 ישראל קלוזנר, **וילנה ירושלים דליטא: דורות אחרונים 1881-1939**, א-ב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ג, כרך ב, עמ' 566-597 (להלן: קלוזנר, **וילנה**).
- 4 יהודה סלוצקי, "בית המדרש לרבנים בוילנה", בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ג, עמ' 217-239; מרדכי זלקין, "בית המדרש לרבנים בוילנה: בין דימוי למציאות", **גלעד**, יד (תשנ"ה), עמ' נט-עב.
- 5 קלוזנר, **וילנה**, ב, עמ' 445-482.
- 6 גרשון בקון, **פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916-1939**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2005, עמ' 36-37 (להלן: בקון, **פוליטיקה ומסורת**); ולדימין לוי, "כנסת ישראל: המפלגה הפוליטית האורתודוקסית הראשונה באימפריה הרוסית", **ציון**, עו, א (תשע"א), עמ' 29-62; קלוזנר, **וילנה**, א, עמ' 95-96.
- 7 קלוזנר, **וילנה**, א, עמ' 82-83, 231.
- 8 אסתר שטיין-אשכנזי, "ורשה, אודיסה ווילנה כמרכזי התנועה בתקופת חיבת ציון", **כיוונים**, 28 (תשמ"ה), עמ' 51-67.

- 9 קלויזנר, וילנה, א, עמ' 100-134.
- 10 מנחם קרן-קרן, "שקיעת האורתודוקסיה בגליציה במפנה המאה העשרים בראי העיתונים החרדיים 'מחזיקי הדת' ו'קול מחזיקי הדת'", קשר, 49 (2017), עמ' 126-142.
- 11 קלויזנר, וילנה, א, עמ' 174-172.
- 12 שם, עמ' 211-215; בקון, פוליטיקה ומסורת, עמ' 122-132.
- 13 בקון, פוליטיקה ומסורת, עמ' 132-135; קלויזנר, וילנה, ב, עמ' 586-597, 626.
- 14 קלויזנר, וילנה, א, עמ' 215-217.
- 15 אסף קניאל, "על מלחמה ושמירת מצוות: וילנה 1914-1922", גלעד, כד (2015), עמ' 37-74.
- 16 בקון, פוליטיקה ומסורת, עמ' 19.
- 17 קלויזנר, וילנה, ב, עמ' 442.
- 18 שם, עמ' 442-443, 626-627.
- 19 מנחם קרן-קרן, "שובי שובי ונחזה בך": תמונות נשים בעיתונות החרדית", קשר, 53 (2019), עמ' 74-93.
- 20 קלויזנר, וילנה, א, עמ' 226.
- 21 בקון, פוליטיקה ומסורת, עמ' 178-179, 192, 215.
- 22 דאָס וואָרט, 17.10.1924, עמ' 2.
- 23 שם, שם, עמ' 6.
- 24 שם, 24.10.1924, עמ' 1-2; שם, 23.1.1925, עמ' 2.
- 25 מנחם קרן-קרן, "עליית כוחה של האורתודוקסיה ההונגרית בהנהגת הישוב הישן בתקופת המנדט", מורשת ישראל, 17 (2019), עמ' 107-156.
- 26 דאָס וואָרט, 31.10.1924, עמ' 3.
- 27 שם, 7.11.1924, עמ' 2-4.
- 28 שם, 28.11.1924, עמ' 4; שם, 5.12.1924, עמ' 1; שם, 12.12.1924, עמ' 2.
- 29 שם, 6.3.1925, עמ' 3-4; שם, 13.3.1925, עמ' 1; שם, 20.3.1925, עמ' 4; שם, 25.5.1925, עמ' 4; שם, 19.6.1925, עמ' 1.
- 30 שם, 2.1.1925, עמ' 1-2; שם, 9.1.1925, עמ' 3.
- 31 שם, 30.1.1925, עמ' 2; שם, 13.2.1925, עמ' 2.
- 32 שם, 6.2.1925, עמ' 2; קלויזנר, וילנה, ב, עמ' 556-558.
- 33 דאָס וואָרט, 6.2.1925, עמ' 2; שם, 13.3.1925, עמ' 2.
- 34 שם, 14.8.1925, עמ' 1; שם, 25.8.1925, עמ' 2.
- 35 שם, 20.2.1925, עמ' 2; שם, 27.2.1925, עמ' 2; שם, 6.3.1925, עמ' 2-3.
- 36 שם, 12.3.1925, עמ' 3.
- 37 שם, 8.4.1925, עמ' 5; שם, 14.4.1925, עמ' 1.
- 38 שם, 1.5.1925, עמ' 2; שם, 8.5.1925, עמ' 2; שם, 15.5.1925, עמ' 2; יוסף פונד, "אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור לסוכנות היהודית", ישראל, 21 (תשע"ג), עמ' 143-177.
- 39 דאָס וואָרט, 15.5.1925, עמ' 3; שם, 22.5.1925, עמ' 2; שם, 19.6.1925, עמ' 1-2, 4.
- 40 שם, 31.7.1925, עמ' 1-2, 4; שם, 25.8.1925, עמ' 1; שם, 11.9.1925, עמ' 3. על מחנה ישראל ראו: דן יהב, "מחנה-ישראל", יישוב שיתופי אגודאי שננטש שלוש פעמים", האומה, 129 (1998), עמ' 69-77.
- 41 דאָס וואָרט, 25.8.1925, עמ' 1; שם, 28.8.1925, עמ' 1.
- 42 שם, 2.10.1925, עמ' 4; שם, 9.10.1925, עמ' 1, 3; שם, 16.10.1925, עמ' 1; שם, 23.10.1925, עמ' 1-2; שם, 6.11.1925, עמ' 3; שם, 13.11.1925, עמ' 3; שם, 27.11.1925, עמ' 4.
- 43 שם, 1.1.1926, עמ' 1, 3; שם, 8.1.1926, עמ' 2; שם, 15.1.1926, עמ' 2; שם, 22.1.1926, עמ' 2; שם, 5.2.1926, עמ' 3.

- 44 שם, 5.2.1926, עמ' 1; שם, 12.2.1926, עמ' 1-2; שם, 26.2.1926, עמ' 1, 4; שם, 5.3.1926, עמ' 4; שם, 12.3.1926, עמ' 2.
- 45 שם, 19.2.1926, עמ' 4; שם, 19.3.1926, עמ' 4; שם, 2.4.1926, עמ' 1; בקון, פוליטיקה ומסורת, עמ' 87-90.
- 46 דאָס וואָרט, 23.4.1926, עמ' 1, 4; שם, 30.4.1926, עמ' 4; שם, 7.5.1926, עמ' 3; שם, 28.5.1926, עמ' 4; שם, 4.6.1926, עמ' 2.
- 47 שם, 1.6.1926, עמ' 4; שם, 25.6.1926, עמ' 4; שם, 9.7.1926, עמ' 4; קלויזנר, וילנה, א, עמ' 249-250; שם, ב, עמ' 598.
- 48 דאָס וואָרט, 7.5.1926, עמ' 2; שם, 14.5.1926, עמ' 2; שם, 4.6.1926, עמ' 3; שם, 25.6.1926, עמ' 1; שם, 2.7.1927, עמ' 1; שם, 9.7.1926, עמ' 1; שם, 8.9.1926, עמ' 4.
- 49 שם, 22.9.1926, עמ' 1.
- 50 שם, 29.9.1926, עמ' 2-1; שם, 8.10.1926, עמ' 2; שם, 15.10.1926, עמ' 1; שם, 29.10.1927, עמ' 1; שם, 12.11.1926, עמ' 1.
- 51 שם, 3.12.1926, עמ' 4; שם, 17.12.1926, עמ' 2.
- 52 שם, 21.1.1927, עמ' 1; שם, 28.1.1927, עמ' 1, 4; שם, 4.2.1927, עמ' 2; שם, 11.2.1927, עמ' 3-4.
- 53 שם, 11.3.1927, עמ' 3-2; שם, 22.4.1927, עמ' 1; שם, 17.7.1927, עמ' 3-2; שם, 28.8.1927, עמ' 1; שם, 1.9.1927, עמ' 1; שם, 18.11.1927, עמ' 3.
- 54 שם, 2.9.1927, עמ' 1; שם, 10.10.1927, עמ' 1; שם, 25.11.1927, עמ' 1.
- 55 שם, 18.11.1927, עמ' 2.
- 56 שם, 20.1.1928, עמ' 2-1; שם, 27.1.1928, עמ' 2-1; שם, 10.2.1928, עמ' 1; שם, 17.2.1928, עמ' 3.
- 57 שם, 4.4.1928, עמ' 2-1; שם, 11.4.1928, עמ' 1.
- 58 קלויזנר, וילנה, א, עמ' 184.
- 59 דאָס וואָרט, 3.7.1928, עמ' 3-1; שם, 13.7.1928, עמ' 3-2; שם, 20.7.1928, עמ' 3-1; שם, 27.7.1928, עמ' 3-1.
- 60 שם, 9.11.1928, עמ' 1, 3; שם, 16.11.1928, עמ' 2; שם, 28.11.1928, עמ' 3-2; שם, 7.12.1928, עמ' 1; שם, 27.12.1928, עמ' 1. על מאבק במינוי של הרב רובינשטיין ראו: Gershon C. Bacon, "Grodzinski vs Rubinstein: The dispute over Vilnius rabbinate and the religious realignment of Vilnius Jewry 1928-1932", *The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture* (Materials of the International Scientific Conference, Vilnius, September 10-12, 1997), pp. 295-304.
- 61 דאָס וואָרט, 12.4.1929, עמ' 2-1; שם, 10.5.1929, עמ' 2-1; שם, 24.5.1929, עמ' 1.
- 62 שם, 18.6.1929, עמ' 1; שם, 5.7.1929, עמ' 1.
- 63 שם, 19.7.1929, עמ' 2; שם, 18.8.1929, עמ' 3; שם, 13.9.1929, עמ' 1.
- 64 שם, 28.8.1929, עמ' 2-1; שם, 5.9.1929, עמ' 2-1; שם, 13.9.1929, עמ' 2-1.
- 65 שם, 27.9.1929, עמ' 3, 1; שם, 4.10.1929, עמ' 4; שם, 18.10.1929, עמ' 1; שם, 15.11.1929, עמ' 1; שם, 16.12.1929, עמ' 4.
- 66 שם, 25.10.1929, עמ' 1; שם, 1.11.1929, עמ' 1; שם, 3.1.1930, עמ' 4; שם, 10.1.1930, עמ' 4; שם, 7.2.1930, עמ' 4.
- 67 שם, 17.1.1930, עמ' 1; שם, 24.1.1930, עמ' 1, 4; שם, 31.1.1930, עמ' 1.
- 68 שם, 7.2.1930, עמ' 1; שם, 14.2.1930, עמ' 2-1; שם, 21.2.1930, עמ' 3.
- 69 שם, 21.2.1930, עמ' 4; שם, 14.3.1930, עמ' 3.
- 70 שם, 14.3.1930, עמ' 4; שם, 28.3.1930, עמ' 3.
- 71 שם, 18.4.1930, עמ' 1.
- 72 שם, 2.5.1930, עמ' 4; שם, 9.5.1930, עמ' 2; שם, 16.5.1930, עמ' 1; שם, 23.5.1930, עמ' 4-1; שם, 6.6.1930, עמ' 4-1; שם, 13.6.1930, עמ' 3-1.

- 73 שם, 20.6.1930 עמ' 1; שם, 27.6.1930 עמ' 1.
- 74 שם, 15.8.1930 עמ' 1; 3; שם, 22.8.1930 עמ' 1; שם, 29.8.1930 עמ' 3; שם, 12.9.1930 עמ' 4.
- 75 שם, 4.7.1930 עמ' 2; שם, 11.7.1930 עמ' 4; שם, 18.7.1930 עמ' 1; שם, 22.9.1930 עמ' 4.
- 76 שם, 1.10.1930 עמ' 1.
- 77 שם, 25.7.1930 עמ' 1; שם, 1.10.1930 עמ' 1; שם, 6.3.1931 עמ' 1.
- 78 שם, 24.10.1930 עמ' 3; שם, 7.11.1930 עמ' 1-2; 4; שם, 14.11.1930 עמ' 1; שם, 21.11.1930 עמ' 1; שם, 28.11.1930 עמ' 1-2.
- 79 קלויזנר, וילנה, א, עמ' 185.
- 80 דאָס וואָרט, 5.12.1930 עמ' 1; שם, 19.12.1930 עמ' 1.
- 81 שם, 26.12.1930 עמ' 1.
- 82 שם, 2.1.1931 עמ' 1-2; שם, 9.1.1931 עמ' 2; שם, 16.1.1931 עמ' 1.
- 83 שם, 23.1.1931 עמ' 3; שם, 30.1.1931 עמ' 3; שם, 13.2.1931 עמ' 3; שם, 20.2.1931 עמ' 3; שם, 27.2.1931 עמ' 3; שם, 13.3.1931 עמ' 3; שם, 20.3.1931 עמ' 3; שם, 27.3.1931 עמ' 3; שם, 1.4.1931 עמ' 3; שם, 7.4.1931 עמ' 2.
- 84 שם, 6.2.1931 עמ' 1; שם, 1.5.1931 עמ' 1; 3; שם, 8.5.1931 עמ' 2.
- 85 שם, 17.4.1931 עמ' 1.
- 86 שם, 8.5.1931 עמ' 1; 3; שם, 15.5.1931 עמ' 1; שם, 21.5.1931 עמ' 4; שם, 5.6.1931 עמ' 1; שם, 12.6.1931 עמ' 1.
- 87 שם, 19.2.1932 עמ' 1; שם, 27.5.1932 עמ' 1; שם, 26.8.1932 עמ' 4; שם, 2.9.1932 עמ' 1.
- 88 שם, 5.6.1931 עמ' 1.
- 89 שם, 21.5.1931 עמ' 2; שם, 29.5.1931 עמ' 1; שם, 5.6.1931 עמ' 2; שם, 3.7.1931 עמ' 1; שם, 17.7.1931 עמ' 1; שם, 24.7.1931 עמ' 1.
- 90 שם, 12.6.1931 עמ' 4; שם, 19.6.1931 עמ' 3-4.
- 91 שם, 3.7.1931 עמ' 1; שם, 10.7.1931 עמ' 1; שם, 17.7.1931 עמ' 1.
- 92 שם, 31.7.1931 עמ' 4; שם, 7.8.1931 (שם נרשם בטעות 31.8), עמ' 1; שם, 14.8.1931 עמ' 3; ש, 21.8.1931 עמ' 1.
- 93 שם, 21.8.1931 עמ' 4; שם, 4.9.1931 עמ' 3-4; קלויזנר, וילנה, א, עמ' 227-228.
- 94 דאָס וואָרט, 4.9.1931 עמ' 1; שם, 18.9.1931 עמ' 4; שם, 25.9.1931 עמ' 3; שם, 9.10.1931 עמ' 3-1; שם, 16.10.1931 עמ' 1; שם, 23.10.1931 עמ' 1; קלויזנר, וילנה, ב, עמ' 627-628.
- 95 דאָס וואָרט, 23.10.1931 עמ' 1.
- 96 שם, 13.11.1931 עמ' 1; שם, 20.11.1931 עמ' 1-2.
- 97 שם, 20.11.1931 עמ' 2; שם, 27.11.1931 עמ' 2; שם, 25.12.1931 עמ' 2.
- 98 שם, 4.12.1931 עמ' 4; שם, 11.12.1931 עמ' 4; שם, 18.12.1931 עמ' 4; שם, 25.12.1931 עמ' 4.
- 99 שם, 1.1.1932 עמ' 2; שם, 8.1.1932 עמ' 1-2; שם, 15.1.1932 עמ' 1; 4; שם, 22.1.1932 עמ' 1.
- 100 שם, 5.2.1932 עמ' 1. למשל: "בית הוועד יהיה לזנות [...] וחכמת הסופרים תסרח, ויראי חטא ימאסו, ופני הדור כפני כלב, והאמת נעדרת" (בבלי, סנהדרין דף צז, ע"א).
- 101 שם, 26.2.1932 עמ' 1-3; שם, 4.3.1932 עמ' 1; שם, 11.3.1932 עמ' 1; שם, 25.3.1932 עמ' 1; שם, 1.4.1932 עמ' 3; שם, 8.4.1932 עמ' 4; שם, 15.4.1932 עמ' 1; שם, 6.5.1932 עמ' 1.
- 102 שם, 27.5.1932 עמ' 1; שם, 3.6.1932 עמ' 1-2; שם, 1.7.1932 עמ' 1.
- 103 שם, 8.7.1932 עמ' 2; שם, 22.7.1932 עמ' 2; שם, 12.8.1932 עמ' 1; שם, 26.8.1932 עמ' 1; קלויזנר, וילנה, א, עמ' 205-206.
- 104 דאָס וואָרט, 9.9.1932 עמ' 1.
- 105 שם, 7.10.1932 עמ' 2-3; שם, 28.10.1932 עמ' 2; שם, 4.11.1932 עמ' 2-3.
- 106 שם, 11.11.1932 עמ' 2; שם, 2.12.1932 עמ' 1-2; שם, 9.12.1932 עמ' 1; שם, 16.12.1932 עמ' 1.

- עמ' 1, 3.
- 107 שם, 23.9.1932, עמ' 1; שם, 30.9.1932, עמ' 2; שם, 7.10.1932, עמ' 1; שם, 6.1.1933, עמ' 1; שם, 13.1.1933, עמ' 1; שם, 10.2.1933, עמ' 1; שם, 17.2.1933, עמ' 1; שם, 10.3.1933, עמ' 1.
- 108 שם, 20.1.1933, עמ' 3-1.
- 109 שם, 10.2.1933, עמ' 1; שם, 24.2.1933, עמ' 1, 4; על העיתון: יוסף פונד, מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, תש"ע, עמ' 267.
- 110 דאָס וואָרט, 7.4.1933, עמ' 1; שם, 21.4.1933, עמ' 1.
- 111 שם, 27.10.1933, עמ' 1.
- 112 שם, 5.5.1933, עמ' 2.
- 113 שם, 17.3.1933, עמ' 1, 4; שם, 31.3.1933, עמ' 1; שם, 7.4.1933, עמ' 1; שם, 14.4.1933, עמ' 1; שם, 21.4.1933, עמ' 1; שם, 28.4.1933, עמ' 3.
- 114 שם, 5.5.1933, עמ' 1.
- 115 שם, 14.4.1933, עמ' 2; שם, 19.5.1933, עמ' 1; שם, 26.5.1933, עמ' 1; שם, 30.5.1933, עמ' 1; שם, 9.6.1933, עמ' 1.
- 116 שם, 23.6.1933, עמ' 1; שם, 7.7.1933, עמ' 2; שם, 14.7.1933, עמ' 4; שם, 4.8.1933, עמ' 1; שם, 11.8.1933, עמ' 1; שם, 1.9.1933, עמ' 1.
- 117 שם, 26.5.1933, עמ' 4; שם, 9.6.1933, עמ' 2-3; שם, 23.6.1933, עמ' 3; שם, 30.6.1933, עמ' 1; שם, 14.7.1933, עמ' 1; שם, 21.7.1933, עמ' 1; שם, 15.9.1933, עמ' 1.
- 118 שם, 14.7.1933, עמ' 1; שם, 21.7.1933, עמ' 1; שם, 15.9.1933, עמ' 1; שם, 10.11.1933, עמ' 1; שם, 24.11.1933, עמ' 1; שם, 1.12.1933, עמ' 3; שם, 19.1.1934, עמ' 1; שם, 5.4.1934, עמ' 1; שם, 13.4.1934, עמ' 1; שם, 4.5.1934, עמ' 3; שם, 18.5.1934, עמ' 4; שם, 25.5.1934, עמ' 3; שם, 1.6.1934, עמ' 1; שם, 8.6.1934, עמ' 1; שם, 6.7.1934, עמ' 1; שם, 13.7.1934, עמ' 1; שם, 20.7.1934, עמ' 1; שם, 27.7.1934, עמ' 1; שם, 3.8.1934, עמ' 1; שם, 10.8.1934, עמ' 2-1; שם, 17.8.1934, עמ' 2-1; שם, 24.8.1934, עמ' 4; שם, 31.8.1934, עמ' 6; שם, 7.9.1934, עמ' 4; שם, 14.9.1934, עמ' 4; שם, 28.9.1934, עמ' 1; שם, 19.10.1934, עמ' 1.
- 119 שם, 19.10.1934, עמ' 1; שם, 26.10.1934, עמ' 1; שם, 2.11.1934, עמ' 1; שם, 9.11.1934, עמ' 1, 3; שם, 7.12.1934, עמ' 4; שם, 28.12.1934, עמ' 1; שם, 27.9.1935, עמ' 1; שם, 6.10.1935, עמ' 1.
- 120 שם, 20.9.1933, עמ' 2-1; שם, 29.9.1933, עמ' 2-1; שם, 4.10.1933, עמ' 3-2; שם, 11.10.1933, עמ' 4-3; שם, 20.10.1933, עמ' 4.
- 121 שם, 3.11.1933, עמ' 1; שם, 10.11.1933, עמ' 1; שם, 17.11.1933, עמ' 1, 4; שם, 24.11.1933, עמ' 1.
- 122 שם, 17.4.1933, עמ' 1; שם, 24.11.1933, עמ' 1; שם, 1.12.1933, עמ' 2-1; שם, 15.12.1933, עמ' 1, 4-3.
- 123 שם, 19.1.1934, עמ' 4; שם, 26.1.1934, עמ' 4; שם, 2.2.1934, עמ' 4 ובגיליונות הבאים.
- 124 שם, 9.2.1934, עמ' 1; שם, 16.2.1934, עמ' 1; שם, 1.3.1934, עמ' 1; שם, 30.3.1934, עמ' 1.
- 125 שם, 16.3.1934, עמ' 1; שם, 23.3.1934, עמ' 1; שם, 30.3.1934, עמ' 3.
- 126 שם, 11.5.1934, עמ' 1.
- 127 שם, 5.4.1934, עמ' 1; שם, 13.4.1934, עמ' 1; שם, 24.4.1934, עמ' 1; שם, 4.5.1934, עמ' 3; שם, 18.5.1934, עמ' 4; שם, 25.5.1934, עמ' 1; בקון, פוליטיקה ומסורת, עמ' 81-82, 114.
- 128 דאָס וואָרט, 1.6.1934, עמ' 1; שם, 8.6.1934, עמ' 3; שם, 15.6.1934, עמ' 1.
- 129 שם, 22.6.1934, עמ' 3; שם, 29.6.1934, עמ' 3; שם, 13.7.1934, עמ' 1; שם, 10.8.1934, עמ' 1.
- 130 שם, 27.7.1934, עמ' 1; שם, 3.8.1934, עמ' 2-1; שם, 10.8.1934, עמ' 2-1; שם, 17.8.1934, עמ' 1, 4; שם, 24.8.1934, עמ' 4-1.

- 131 שם, 14.9.1934, עמ' 1; שם, 21.9.1934, עמ' 1.
- 132 שם, 21.9.1934, עמ' 2-3; שם, 14.12.1934, עמ' 3.
- 133 שם, 28.9.1934, עמ' 1; שם, 12.10.1934, עמ' 1; שם, 19.10.1934, עמ' 1; שם, 26.10.1934, עמ' 1; שם, 2.11.1934, עמ' 1; שם, 9.11.1934, עמ' 1, 4; שם, 30.11.1934, עמ' 4; שם, 7.12.1934, עמ' 4.
- 134 שם, 26.10.1934, עמ' 1; שם, 28.12.1934, עמ' 1.
- 135 שם, 28.9.1934, עמ' 1; שם, 5.10.1934, עמ' 1; שם, 12.10.1934, עמ' 1; שם, 6.6.1935, עמ' 1.
- 136 שם, 6.6.1935, עמ' 2-3; שם, 14.6.1935, עמ' 1; שם, 21.6.1935, עמ' 2; שם, 28.6.1935, עמ' 1; שם, 5.7.1935, עמ' 4; שם, 12.7.1935, עמ' 2; שם, 26.7.1935, עמ' 1; שם, 2.8.1935, עמ' 1; שם, 9.8.1935, עמ' 1; שם, 7.2.1936, עמ' 1.
- 137 שם, 21.6.1935, עמ' 1-2; קלויזנר, וילנה, א, עמ' 239-242.
- 138 דאָס וואָרט, 14.6.1935, עמ' 1; שם, 28.6.1935, עמ' 1; שם, 5.7.1935, עמ' 1; שם, 19.7.1935, עמ' 1; שם, 26.7.1935, עמ' 1; שם, 2.8.1935, עמ' 1.
- 139 שם, 9.8.1935, עמ' 1; שם, 16.8.1935, עמ' 1, 3; שם, 23.8.1935, עמ' 1; שם, 6.9.1935, עמ' 3; שם, 13.9.1935, עמ' 1-2; דב לויין, "ייווא בין הפטיש והמגל: קורות המכון המדעי היהודי בוילנה", האוניברסיטה 22 (תשל"ו), עמ' 18-30; קלויזנר, וילנה, ב, עמ' 548-551.
- 140 דאָס וואָרט, 13.9.1935, עמ' 3; שם, 20.9.1935, עמ' 3; שם, 27.9.1935, עמ' 1, 4; שם, 8.11.1935, עמ' 1.
- 141 שם, 6.9.1935, עמ' 1; שם, 24.1.1936, עמ' 1.
- 142 שם, 7.2.1936, עמ' 1; שם, 14.2.1936, עמ' 1; שם, 14.2.1936, עמ' 1-2; שם, 21.2.1936, עמ' 1, 4; שם, 28.2.1936, עמ' 1; שם, 6.3.1936, עמ' 1-2; שם, 13.3.1936, עמ' 1; שם, 20.3.1936, עמ' 1; שם, 27.3.1936, עמ' 1; שם, 31.4.1936, עמ' 3-4; שם, 10.4.1936, עמ' 1; שם, 26.6.1936, עמ' 1; קלויזנר, וילנה, א, עמ' 193-194.
- 143 דאָס וואָרט, 28.2.1936, עמ' 3; שם, 27.3.1936, עמ' 1; שם, 15.5.1936, עמ' 1; בקון, פוליטיקה ומסורת, עמ' 222-223.
- 144 דאָס וואָרט, 12.6.1936, עמ' 1, 3; שם, 19.6.1936, עמ' 1; שם, 10.7.1936, עמ' 2.
- 145 שם, 15.5.1936, עמ' 1; שם, 22.5.1936, עמ' 1; שם, 5.6.1936, עמ' 1; שם, 12.6.1936, עמ' 1; שם, 19.6.1936, עמ' 1.
- 146 שם, 19.6.1936, עמ' 2; שם, 26.6.1936, עמ' 1; שם, 3.7.1936, עמ' 1; קלויזנר, וילנה, א, עמ' 196-195.
- 147 דאָס וואָרט, 3.7.1936, עמ' 1; שם, 10.7.1936, עמ' 1; שם, 17.7.1936, עמ' 4; שם, 24.7.1936, עמ' 1; שם, 29.9.1936, עמ' 1; שם, 7.10.1936, עמ' 1; שם, 16.10.1936, עמ' 1; שם, 30.10.1936, עמ' 2; שם, 13.11.1936, עמ' 1.
- 148 שם, 1.1.1937, עמ' 1.
- 149 שם, 3.9.1937, עמ' 4; שם, 1.10.1937, עמ' 4; שם, 5.11.1937, עמ' 1; שם, 17.12.1937, עמ' 2.
- 150 שם, 8.1.1937, עמ' 4, 1; שם, 15.1.1937, עמ' 1; שם, 5.2.1937, עמ' 1; שם, 30.4.1937, עמ' 1; שם, 14.5.1937, עמ' 4; קלויזנר, וילנה, א, עמ' 206-207.
- 151 דאָס וואָרט, 15.1.1937, עמ' 1; שם, 12.2.1937, עמ' 1, 3.
- 152 שם, 19.2.1937, עמ' 4.
- 153 שם, 21.5.1937, עמ' 1; שם, 28.5.1937, עמ' 1; שם, 4.6.1937, עמ' 1; קלויזנר, וילנה, א, עמ' 203-202.
- 154 דאָס וואָרט, 9.7.1937, עמ' 1; שם, 23/7/1937, עמ' 1.
- 155 שם, 25.6.1937, עמ' 2; שם, 9.7.1937, עמ' 2; שם, 16.7.1937, עמ' 2; שם, 23.7.1937, עמ' 2; שם, 20.8.1937, עמ' 1; שם, 27.8.1937, עמ' 1; שם, 3.9.1936, עמ' 2.

- 156 שם, 7.1.1938, עמ' 2-1; שם, 21.1.1938, עמ' 1; שם, 28.1.1938, עמ' 2-1; שם, 4.2.1938, עמ' 2; שם, 18.2.1938, עמ' 2-1; שם, 25.2.1938, עמ' 1; שם, 25.3.1938, עמ' 2.
- 157 שם, 7.1.1938, עמ' 2; שם, 21.1.1938, עמ' 1; שם, 28.1.1938, עמ' 1; שם, 18.2.1938, עמ' 1; שם, 17.3.1938, עמ' 1; שם, 25.3.1938, עמ' 2-1; שם, 1.4.1938, עמ' 2-1.
- 158 שם, 21.1.1938, עמ' 3.
- 159 שם, 11.3.1938, עמ' 1.
- 160 שם, 11.2.1938, עמ' 1; שם, 25.2.1938, עמ' 1; שם, 17.3.1938, עמ' 1; שם, 15.4.1938, עמ' 1; שם, 21.4.1938, עמ' 1; שם, 6.5.1938, עמ' 1; שם, 13.5.1938, עמ' 4; שם, 20.5.1938, עמ' 2; שם, 27.5.1938, עמ' 1; שם, 10.6.1938, עמ' 1; שם, 5.8.1938, עמ' 4; שם, 19.8.1938, עמ' 4.
- 161 שם, 10.6.1938, עמ' 1; שם, 17.6.1938, עמ' 1; שם, 5.8.1938, עמ' 1; שם, 12.8.1938, עמ' 1; שם, 19.8.1938, עמ' 1, 4; שם, 2.9.1938, עמ' 3; שם, 16.9.1938, עמ' 1.
- 162 שם, 27.5.1938, עמ' 1; שם, 22.7.1938, עמ' 3; שם, 29.7.1938, עמ' 3; שם, 12.8.1938, עמ' 2.
- 163 שם, 16.9.1938, עמ' 1; שם, 23.9.1938, עמ' 1; שם, 30.9.1938, עמ' 1; שם, 21.10.1938, עמ' 1; שם, 28.10.1938, עמ' 1.
- 164 שם, 15.7.1938, עמ' 1; שם, 22.7.1938, עמ' 2; שם, 29.7.1938, עמ' 2; שם, 26.8.1938, עמ' 1; שם, 2.9.1938, עמ' 1; שם, 30.9.1938, עמ' 1; שם, 7.10.1938, עמ' 3.
- 165 שם, 11.11.1938, עמ' 1.
- 166 שם, 18.11.1938, עמ' 1; שם, 25.11.1938, עמ' 1; שם, 2.12.1938, עמ' 1; שם, 9.12.1938, עמ' 1.
- 167 שם, 25.11.1938, עמ' 1; שם, 9.12.1938, עמ' 1; שם, 16.12.1938, עמ' 1; שם, 23.12.1938, עמ' 1.
- 168 שם, 6.1.1939, עמ' 2-1, 4; שם, 13.1.1939, עמ' 1, 3-4; שם, 20.1.1939, עמ' 1; שם, 27.1.1939, עמ' 1; שם, 3.2.1939, עמ' 1, 4; שם, 10.2.1939, עמ' 1; שם, 17.2.1939, עמ' 1; שם, 24.2.1939, עמ' 1, 4; שם, 3.3.1939, עמ' 1.
- 169 שם, 10.2.1939, עמ' 1; שם, 17.3.1939, עמ' 1; שם, 24.3.1939, עמ' 1.
- 170 שם, 27.1.1939, עמ' 1, 3; שם, 3.2.1939, עמ' 3-2; שם, 10.2.1939, עמ' 2-1; שם, 24.2.1939, עמ' 1; שם, 10.3.1939, עמ' 2-1, 4; שם, 17.3.1939, עמ' 1; שם, 7.4.1939, עמ' 1; שם, 14.4.1939, עמ' 1.
- 171 שם, 27.1.1939, עמ' 1; שם, 3.3.1939, עמ' 1; שם, 10.3.1939, עמ' 1; שם, 17.3.1939, עמ' 1; שם, 24.3.1939, עמ' 2-1; שם, 31.3.1939, עמ' 2-1.
- 172 שם, 14.4.1939, עמ' 1.
- 173 שם, 21.4.1939, עמ' 1; שם, 28.4.1939, עמ' 2-1; שם, 12.5.1939, עמ' 2-1.
- 174 שם, 28.4.1939, עמ' 2; שם, 12.5.1939, עמ' 1; שם, 19.5.1939, עמ' 1; שם, 23.5.1939, עמ' 2-1; שם, 2.6.1939, עמ' 1.
- 175 שם, 2.6.1939, עמ' 1; שם, 9.6.1939, עמ' 2-1; שם, 30.6.1939, עמ' 3-1; שם, 7.7.1939, עמ' 2-1; שם, 28.7.1939, עמ' 1; שם, 11.8.1939, עמ' 1.
- 176 שם, 18.8.1939, עמ' 1.
- 177 שם, 13.1.1939, עמ' 1; שם, 7.7.1939, עמ' 1; שם, 11.8.1939, עמ' 1; שם, 25.8.1939, עמ' 1.
- 178 שם, 1.9.1939, עמ' 1; שם, 8.9.1939, עמ' 1; שם, 18.9.1939, עמ' 2-1, 4.